

Jānis Veckrācis

Dr. philol., valodnieks; Ventspils Augstskola

Dr. philol., linguist; Ventspils University of Applied Sciences

E-pasts / e-mail: janis.veckracis@venta.lv

Mārtiņš Mintauris

Dr. hist., vēsturnieks; Latvijas Nacionālā bibliotēka; LU Humanitāro zinātņu fakultāte

Dr. hist., historian; National Library of Latvia; University of Latvia, Faculty of Humanities

E-pasts / e-mail: martins.mintauris@lnb.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2024.0056.05

Vēstures (terminoloģiskais) diskurss un dažu pamatterminu vēsture latviešu valodā

The (Terminological) Discourse of History and Emergence of Some Basic Terms in the Latvian Language

Atslēgvārdi:

historiogrāfija,
jaunlatvieši,
vēstures diskurss,
leksikogrāfiskie avoti,
vēstures termini,
latviešu valodas vēsture

Keywords:

historiography,
new Latvians,
discourse of history,
lexicographic sources,
terms of history,
history of Latvian language

Kopsavilkums

Vēstures metadiskursam – pašas vēstures zinātnes vēstures aprakstam – vēstures diskursā lietojumā ir īpaša nozīme. Historiogrāfija nav iedomājama bez valodas vides – vēstures rakstīšanai lietotie termini ir tikpat svarīgi kā vēstures zinātnes teorijas un metodoloģijas jautājumi. Raksta mērķis ir noskaidrot, kā un kāpēc tika radīta vēstures zinātnes terminoloģija latviešu valodā, kādi ir galvenie vēstures terminu leksikogrāfiskie avoti un kā Latvijā veidojies vēstures terminoloģiskais diskurss, kā arī iezīmēt dažu vēstures pamatterminu lietojuma vēsturi latviešu valodā. Nozīmīgs raksta mērķis – sniegt arī vēstures termina jēdzienisko skaidrojumu.

Vēstures diskursa pirmsākumus latviešu valodā sarakstītajos un iespiestajos tekstos var konstatēt kopš 18. gadsimta otrās puses, bet latviešu valodas vēstures terminu apkopošanas centieni vēstures diskursa kontekstā aizsākās 19. gadsimtā. Ieskats vairāku vēstures pamatterminu lietojumu vēsturē apliecina visai ilgstošu un sarežģītu terminrades procesu, kurā vērojams interferences izraisīts citvalodu vārdu atspulgs, piemēram, kalku formā, kā arī rakstības, vārdformu un vārdu vēsturisko un formālo variantu svārstīgs, neseicīgs un nereti paralēls lietojums.

Summary

The historical metadiscourse – the description of the history of the science of history itself – occupies a special place in the discourse of history. Historiography is impossible without a focus on what terms were used in the writing of history, since the terms chosen by historians reveal the level of conceptualisation of past research. The aim of this paper is to clarify how and why the terminology of historical science was created in the Latvian language, which are the main lexicographic sources of history terms and how the terminological course on history terms developed in Latvia, as well as to outline the history of the use of some key history terms. A significant aim of the study is to provide a definition of the concept of history terms.

The origins of historical discourse in Latvian texts can be traced back to the second half of the eighteenth century; the initial efforts to collect Latvian history terms in the context of historical discourse date back to the nineteenth century. An insight into the history of the use of several key history terms illustrates a long and complex terminological process, with apparent interference from other languages, e. g. in the form of calques, as well as unstable, incoherent and often parallel use of varying orthography, word forms and formal lexical variants.

levads

Pagātnes izpēte pieder pie senākajām civilizācijas izpausmēm, un tā joprojām ir svarīga arī mūsdienu sabiedrībai. Vēstures diskursā īpaša ir metadiskursa šķautne, t. i., pašas vēstures zinātnes vēstures apraksts. Vēstures rakstīšana ir savdabīgs pieredzes apgūšanas veids, kad piedzīvotais tiek apjausts, saprasts un izvērtēts, lai to izmantotu šodienas vajadzībām. Tādēļ ir vērts pievērst uzmanību ne vien pagātnes notikumiem, bet arī to izpētes gaitai, kas atklāj vēstures rakstīšanas attīstību laikmeta kontekstā. Historiogrāfija nav iedomājama bez valodas vides – vēstures rakstīšanai lietotie termini ir tikpat svarīgi kā vēstures zinātnes teorijas un metodoloģijas jautājumi, jo vēsturnieku izvēlētie termini atklāj pagātnes pētniecības konceptualizācijas līmeni un līdz ar to parāda, kā sabiedrība saprot vēstures zinātnes mērķus un uzdevumus. Ne velti 19. gadsimta ideja par “vēstures rakstīšanas mākslu” (vācu valodā *die Kunst der Geschichtsschreibung*) ir atgriezies mūsdienu vēstures zinātnē (Schubert 2021: 199–208), tāpat kā pētnieku interese par 19. gadsimtu kopumā.

Latviešu kultūras vēsturē tā dēvētajam ilgajam 19. gadsimtam¹ bija izšķiroša nozīme: tieši tolaik izveidojās modernās dzīves pamati vairākās profesionālās kultūras nozarēs – literatūrā, mūzikā, tēlotājā mākslā. To sekmēja latviešu nacionālās kustības darbinieku veikums, it īpaši līdz ar jaunlatviešu parādīšanos 19. gadsimta 50. gadu vidū, kas pamazām radīja priekšnoteikumus latviešu sabiedrības modernizācijai kultūras jomā. Likumsakarīgi, ka nacionālās kultūras veidošanā latviešu intelektuāļiem bija nepieciešams sabiedrībā radīt izpratni par vēstures procesu kopumā, turklāt specifiski par latviešu un gandrīz vienlaikus arī Latvijas vēsturi kā šī procesa sastāvdaļu. Vārds “Latvija” presē sastopams kopš 19. gadsimta 30. gadiem Baltijas vācu autoru publikācijās, ar norādi uz to kā lietuviešu pieņemtu jēdzienu latviešu apdzīvotās teritorijas apzīmēšanai. 19. gadsimta 50. gados to izmantoja latviešu nacionālās kustības aktīvisti, bet tikai 80. gados šajā jēdzienā ietvēra arī Latgales novadu (Ķikuts 2019: 130). Jau 1859. gadā izdotajā ģeogrāfijas mācību grāmatā tās veidotājs Krišjānis Barons (1835–1923) iekļāva pirmo zināmo “Latviešu zemes karti” ar Kurzemi un daļu no Vidzemes guberņas, taču vēl bez Vitebskas guberņai pakļautās Latgales teritorijas ([Barons] 1859). Juris Alunāns (1832–1964) almanaha “Sēta, daba, pasaule”

1 Eiropas vēsturē jēdziens “ilgais 19. gadsimts” ietver laika posmu no Franču revolūcijas sākuma 1789. gadā līdz Pirmā pasaules kara sākumam 1914. gadā. Šajā laikmetā politiskās un rūpnieciskās revolūcijas ietekmē notika būtiskas izmaiņas eiropiešu dzīvē, veidojās modernā kultūra, ar to saistītās sociālās normas un attiecības. Latviešu kultūras vēsturē ilgā 19. gadsimta koncepcija atspoguļo līdzīgus procesus: strauju sociālo, politisko un etnisko emancipāciju, kas noritēja par spīti nelabvēlīgiem koloniālās pakļautības apstākļiem. Ilgais 19. gadsimts arī latviešu kultūrā sākās 18. gadsimta nogalē, un tā ietekme turpinājās vēl 20. gadsimtā.

2. burtnīcas priekšvārdā 1860. gadā min Livonijas Indriķa hroniku kā senākos “mūsu zemes stāstus” (Austrums 1956: 181), proti, kā pirmo darbu par Latvijas vēsturi. Tas liecina, ka latviešu apdzīvotās telpas un etniskās vēstures robežu iezīmēšana nacionālās kustības veidotajā intelektuālajā vidē notika paralēli.

Latviešu autoru centieni izveidot nacionālās vēstures koncepciju vai vismaz formulēt tās galvenos pieturas punktus bija saistīti ar nacionālās kustības izvirzītajiem sociālās un kultūras emancipācijas uzdevumiem, un tie bija atbilstoši vispārējai tendencei, kas bija vērojama Eiropā 19. gadsimtā un ko pieņemts saukt par historismu (Jefferies 2006). Historisms nozīmēja ne tikai pastiprinātu interesi par pagātņi un tās kultūru, kas izpaudās arhitektūrā un mākslā, bet arī uzsvērtu vēsturisko tradīciju un pēctecības nozīmi tagadnes politiskās darbības leģitimācijā, kas bija īpaši svarīga Eiropas topošajām nācijām (Smits 1997: 79–127) teritorijā no vācu zemēm līdz Baltijas jūras austrumu piekrastei un no Somijas līdz Balkānu reģionam. Tieši šajā apstākļī meklējams 19. gadsimta situācijas paradokss – tas bija laikmets, kas sabiedrības modernizāciju un tai raksturīgo progresu ideoloģiju tehnikā, zinātnē un sociālajās normās (Zelče 2007) apvienoja ar jau laikabiedru pamanīto un kritizēto “apsēstību ar vēsturi”, kam savukārt vajadzēja dot pamatu civilizācijas progresam nākotnē. Tādēļ historisms kļuva par spilgtāko 19. gadsimtā topošā modernā laikmeta gara izpaušmi, tiecoties apvienot visu sabiedrības pieredzi vienā stāstā jeb naratīvā par evolūcionāru attīstību, kur pagātnes sasniegumi un kļūdas dabiski veido tagadnes dzīves pamatus (Schubert 2021: 23–48). Vēstures diskurss 19. gadsimtā tādējādi ieguva politisko un sociālo nozīmi, kas ievērojami pārsniedza pagātnes zinātniskās izpētes robežas akadēmiskajā vidē un būtiski ietekmēja sabiedrības ikdienas dzīvi.

Nacionālās vēstures koncepcijas veidošanas pirmsākumi šajā laika posmā vēl ir samērā maz pētīti, tāpēc joprojām aktuāli ir Igora Šuvajeva (1963–2024) uzdotie jautājumi, reflektējot par ilgā 19. gadsimta nozīmi: “Bet latviešiem tolaik nebija vēstures, viņiem bija tikai historijas vai pasaules stāsti, ko drīz iemanījās aizstāt ar vēsturi. [...] Tas vien jau vedina uzdot dažus jautājumus. Varbūt pasaules stāsti bija stāsti bez pasaules? Varbūt “vēstures dzimšana” joprojām ir saglabājusi savas raksturīgās iezīmes, atstājusi neizdzēšamu spiedogu uz tagadējās vēstures? Varbūt 19. gadsimts nemaz nav mitējis būt un ir kļuvis ilgāks par ilgu? Kas un kāda ir tagadējā vēsture? Varbūt tā joprojām ir stāsti bez pasaules?” (Šuvajevs 2023: 41). Vienā rakstā nav iespējams atbildēt uz visiem minētajiem jautājumiem, taču šī raksta mērķa kontekstā var noskaidrot, kā un kāpēc tika radīta vēstures zinātnes terminoloģija latviešu valodā, kādi ir galvenie vēstures terminu leksikogrāfiskie avoti un kā Latvijā veidojies vēstures terminoloģiskais diskurss, kā arī iezīmēt dažu vēstures pamatterminu lietojumu vēsturi latviešu valodā. Turklāt svarīgi ir arī sniegt vēstures termina jēdzienisko skaidrojumu. Šajā nolūkā veikta, pirmkārt, historiogrāfijas materiāla

atlase un analīze, otrkārt, kopš 19. gadsimta pieejamo galveno vēstures terminu leksikogrāfisko avotu izpēte, treškārt, tekstu, kas veido diskursu par vēstures terminiem, terminoloģiskā satura analīze, ceturtkārt, vairāku vēstures pamatterminu lietojumu un vēsturisko variantu analīze onomasioloģiskajā aspektā, ņemot vērā, ka terminoloģijas vēstures izpētē nominācijas jautājums ir uzskatāms par būtiskāko. Rakstā izmantota uzziņu literatūra, mācību grāmatas un pētījumi par pasaules un Latvijas vēsturi, kas publicēti latviešu valodā no 1796. līdz 1921. gadam, kā arī minētajā laikposmā iznākušie darbi par Latvijas historiogrāfiju, lai konstatētu galvenos pieturpunktus nacionālās vēstures diskursa attīstībā. Par atlases kritēriju izmantots vēstures jēdziena lietojums attiecīgajā publikācijā. Materiāla analīzē izmantota vēsturiski ģenētiskā (aprakstošā) un salīdzinošā metode.

Pirmie teksti par vēsturi latviešu valodā

Vēstures diskursa

attīstības pirmsākumus latviešu valodā sarakstītajos un iespiestajos tekstos var konstatēt no 18. gadsimta otrās puses, kad parādījās šo tekstu autoru interese par "stāstiem", kas hronoloģiskā secībā atainoja notikumu gaitu, to cēloņus un sekas latviešu apdzīvotajā teritorijā, turklāt viņu radītie teksti (vismaz teorētiski) bija adresēti potenciālajiem latviešu lasītājiem. Līdzīgi situācijai latviešu literatūrā, arī latviski radītajā historiogrāfijā pirmie autori bija latviešu valodā rakstošie Baltijas vācu mācītāji, kas kalpoja dažādās Vidzemes un Kurzemes draudzēs. Tikai aptuveni simts gadus vēlāk, 19. gadsimta vidū, viņiem sekoja latviešu izcelsmes autori, kas tolaik jau apzināti pievērsa uzmanību tieši savas tautas pagātnes izpētei.

Nākas atzīt, ka vēstures zinātnes attīstības sākuma posms mūsdienu Latvijas teritorijā, izņemot Baltijas vācu historiogrāfiju, kam veltīts atsevišķs pētījums (Rauch 1986), joprojām ir nepilnīgi izziņāts.² Historiogrāfija, kas latviešu valodā publicēta no 19. gadsimta vidus līdz 1918. gadam, līdz šim nav apzināta un sistematizēta – plašākais apcerējums par šo tēmu (Bērziņš 2000) sākas tikai ar laiku kopš Latvijas valsts dibināšanas, tādēļ šeit būs iespējams izteikt lielākoties vien hipotēzes un minējumus. Vēstures tematikas atspoguļojumu kā latviešu rokraksta literatūrā, tā arī pirmo latviešu autoru publikācijās ir pētījis literatūrzinātnieks Aleksejs Apinis (1926–2004), bet tikai daži vēsturnieki citu tēmu kontekstā ir aplūkojuši latviski izdotās publikācijas historiogrāfijas aizsākuma laikmetā līdz Pirmajam pasaules karam (Švābe 1940, 7–17; Zelče, 2001; Mednis 2005: 71–75, 87–92), īpaši saistībā ar pētījumiem par Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas darbu (Vīksne, Stradiņš 1997: 103–117; Zanders 2006: 67–89; Volfarte 2008: 205–207). Ņemot vērā to, ka pirmā akadēmiski izglītotā

2 Raksta tapšanas laikā vēl nebija publicēta Detlefa Henninga monogrāfija, kas veltīta šai tēmai, skat.: Henning 2025.

latviešu vēsturnieka Jāņa Krodznieka-Krīgera (1851–1924) raksti latviešu preses izdevumos parādījās tikai no 1881. gada, intereses trūkums par šo posmu Latvijas historiogrāfijā ir saprotams, jo zinātnisko pētījumu vietā tajā dominēja kompilatīvi apraksti, kas lielākoties balstījās uz Baltijas vācu autoru darbu satura pārstāstījumiem.

Vēsturnieks Andrejs Plakans (1940–2024) pamatoti kritiski vērtēja daudzo “latviešu pagātnes aprakstītāju” (1989: 23), kam nebija profesionālas vēsturnieku izglītības un iemaņu, sagatavoto apcerējumu nozīmi. Tomēr Alekseja Apiņa pētījums par latviešu vēstures atspoguļojumu 18. gadsimta un 19. gadsimta pirmās puses autoru darbos (Apiņis 1994: 39–45) atklāj amatierisko pagātnes pētnieku radīto tekstu ietekmi uz tiem priekšstatiem par vēsturi, kas izplatījās izglītotajā latviešu sabiedrībā arī 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta sākumā. Turklāt šajā laikā topošajā nacionālās vēstures koncepcijā konstatējama gan daļēja pēctecība, gan būtiskas atšķirības salīdzinājumā ar Baltijas vācu autoru iepriekš sarakstītajiem kā publicētajiem, tā arī nepublicētajiem darbiem par vietējo vēsturi. Šie darbi lielākoties sākās ar krusta karu laikmetu Baltijā 13. gadsimtā un aplūkoja laiku līdz Krievijas impērijas kundzības nodibināšanai Baltijas provincēs jeb guberņās 18. gadsimta gaitā. Apiņis analizējis 20 darbus (rokraksta grāmatas un publikācijas), ko 19. gadsimta pirmajā pusē sarakstīja desmit latviešu autori, galvenokārt atstāstīdami un papildinādami Garlība Merķeļa (*Garlieb Helvig Merkel*, 1769–1850) publicistikā konstruēto latviešu vēstures versiju. Merķeļa kritisko attieksmi pret Baltijas vācu muižniecību un idealizētos priekšstatus par latviešu un lībiešu “laimīgo senatni” pirms Baltijas iekarošanas 13. gadsimtā latviešu intelektuāļi labprāt pieņēma un saglabāja Latvijas historiogrāfijā līdz pat 20. gadsimta nogalei (Plakans 1989: 23; Henings 1995: 68).

Salīdzinoši mazāka ietekme nacionālās vēstures diskursa veidošanā bija pašlaik senākajam zināmajam vēstures apcerējumam, ko 1753. gadā latviešu valodā sarakstīja luterāņu mācītājs Frīdrihs Bernhards Blaufūss (*Friedrich Bernhard Blaufuß*, 1697–1756) ar nosaukumu “Stāsti tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu” (Šiliņš 2015). Rokraksta literatūra latviešu sabiedrības izglītotajai daļai Vidzemē 18. gadsimtā bija labi pazīstama sakarā ar hernhūtiešu jeb brāļu draudzes darbību, un šī tradīcija varēja sekmēt arī Blaufūsa teksta izplatību lasītāju aprindās. Turklāt Blaufūsa darba atstāstījums latviešu valodā vairākkārt parādījās iespieddarbos, piemēram, 1791. gadā “Vidzemes kalendārā” un vēl 1827. gadā Jelgavā iznākošajās “Latviešu Avīzēs” (Apiņis 1994: 34, 35). Tomēr Vidzemes vēstures apraksta autora apoloģētiskā pieeja krusta kariem un dzimtbūšanas ieviešanai Baltijā, pretstatā Merķeļa darbos lasāmajam, visticamāk, liedza Blaufūsa sacerējumam iegūt plašāku latviešu lasītāju auditoriju. Tam bija vairāki iemesli.

Vispirms jāņem vērā, ka 18. gadsimtā Eiropā interese par tā saukto vietējo vēsturi bija izglītotās sabiedrības pārstāvju brīvā laika pavadīšanas veids, taču parasti

šādu vēstures aprakstu autori strādāja apgaismības laikmeta dabas pētnieku garā, pievērsoties pagātnei tāpat kā dažādām eksotiskām parādībām minerālu un kukaiņu pasaulē. Tieši Blaufūsa darba tapšanas laikā vācu valodā sāka veidoties modernā izpratne par vēstures jēdziena saturu, kas nozīmēja pāreju no priekšstata par vēsturi kā "pagātnes stāstu" situatīvu apkopojumu uz priekšstatu par vēstures rakstīšanu kā akadēmiskās darbības veidu, kam ir noteikti zinātniskuma kritēriji un pazīmes (Koselleck 1975: 641–658). Zīmīgi, ka Blaufūsam vēl nav vajadzīgs īpašs termins vēstures jēdziena apzīmēšanai, tā vietā ir "stāsti" par "būšanu": vācu valodā lietotajiem nozares terminiem netiek meklētas atbildes latviešu valodā, bet tie ir norādīti aprakstošā veidā. Tas nozīmē, ka Blaufūsa izpratnē latvieši nav vēstures subjekts, tāpēc viņiem nav vēstures, bet ir "būšana" jeb eksistence vispār, tāpat kā jebkurai citai dabas parādībai, un šādā veidā to arī ir iespējams aprakstīt.

Jaunlatviešu pieeja no Frīdriha Bernharda Blaufūsa koncepcijas atšķīrās tieši ar to, ka šie intelektuāļi sāka reflektēt par savu – latviešu vēsturi, tāpēc, kad 1868. gadā Atis Kronvalds (1837–1875) latviešu valodā šim nolūkam bija darinājis jaunvārdu, tam bija tik svarīga nozīme latviešu kultūrā, ka Andrejs Plakans to bez pārspīlējuma salīdzina ar 19. gadsimtā pazīstamākā vācu vēsturnieka Leopolda fon Rankes (*Leopold von Ranke*, 1795–1886) lomu tā laika Eiropas intelektuālajā dzīvē (Plakans 1989: 22). Tādējādi viens no jaunlatviešu kustības nopelniem bija koloniālās atkarības pārvarēšana mentālā līmenī, atsakoties no Baltijas vācu intelektuālās aizbildniecības latviešu kultūras veidošanā (Ijabs 2014: 90–97), un tieši šo nacionālās kustības motīvu uzsver Jānis Krodznieks 1892. gadā žurnālā "Austrums" publicētajā programmatiskajā rakstā "Kas ir latviešu vēsture?" (Krodznieks 1910: 1–7). Kā vēlāk pārskatā par vēstures zinātnes attīstību Latvijā atzina Arveds Švābe (1888–1959), to darīdams, "Krodznieks ar pravieša balsi mudināja latviešus apzināties sevi par īpatnējas nacionālās vēstures un kultūras subjektu" (Švābe 1940: 14). Jāņa Krodznieka paustajam aicinājumam patiesi bija paliekoša nozīme, jo, pēc Švābes domām, "visas turpmākās latviešu historiogrāfijas uzdevums bija šīs tēzes pierādīšana un zinātniska pamatošana" (Švābe 1940: 12). Protams, minētie apstākļi nemazina Blaufūsa manuskripta unikālo kultūrvēsturisko nozīmi – tas joprojām ir pirmais darbs latviešu valodā par tās zemes vēsturi, kurā viņi dzīvo (Augstkalns 1938: 677), taču nav zināms, kāda bija manuskripta izplatība un ietekme latviešu zemnieku vidē 18. gadsimta otrajā pusē pirms tā fragmentu publikācijas.

Citādi raugoties, tieši koloniālā situācija, kurā atradās latviešu sabiedrība, radīja priekšnoteikumus tam, lai šajā laikā kļūtu iespējams process, ko Pauls Daija trāpīgi nosaucis par "tautas atklāšanu" (Daija 2013). Baltijas vācu izglītoto aprindu aizbildnieciskās rūpes par "mīļajiem latviešiem" bieži vien nebija tēlotas, viņus iedvesmoja apgaismības laikmeta morālais imperatīvs un kristīga cilvēka līdzcietība pret sociāli

zemākā statusā esošajiem zemnieku kārtas pārstāvjiem. Latviešu zemnieku izglītošanas centienos ietilpa arī informācijas sniegšana par apkārtējo pasauli ne tikai didaktiskos sprediķos un īsos avīžrakstos, bet arī uzzīņu literatūras formā. 1796. gadā otro, papildināto izdevumu piedzīvoja latviešu valodniecībā un literatūrā darbīgā Sunākstes draudzes mācītāja Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*, 1714–1796) sastādītā “Augstas gudrības grāmata”. Vēstures terminoloģijas kontekstā ir svarīgi atzīmēt, ka grāmatas papildinājumos, ko sagatavoja viņa dēls Aleksandrs Johans Stenders (*Alexander Johann Stender*, 1744–1819), līdzās ģeogrāfiskiem un statistiskiem datiem par dažādām zemēm un to iedzīvotājiem pirmo reizi tika sniegts īss pārskats par Kurzemes (Stenders 1988: 142–148) un arī pasaules vēstures notikumiem no antīkā laikmeta līdz 18. gadsimta otrajai pusei (Stenders 1988: 311–323), nostiprinot vārda “stāsti” lietojumu ar nozīmi “vēsture”. Kā redzēsim, šāds minētā termina lietojums latviešu valodā saglabājās līdz pat 19. gadsimta 70. gadu vidum.

Latviešu tautas “atklāšana” Baltijas vācu intelektuāļu vidē deva impulsu jaunu vēstures apcerējumu radīšanai, kas sakņojās tolaik vēl nedaudzo baltvāciešu autoru pētījumos par Baltijas vēsturi un bija domāti tieši latviešu lasītājiem. Pirmais šāda veida darbs pēc ilgāka pārtraukuma parādījās 19. gadsimta otrajā ceturksnī, kad Lindes un Birzgales luterāņu draudzes mācītājs Konrāds Šulcs (*Liebegott Otto Konrad Schulz*, 1772–1840) publicēja pirmo iespiesto grāmatu latviešu valodā par Latvijas vēsturi ar nosaukumu “Kurzemes stāstu grāmata” (Šulcs 1832). Grāmatas sagatavošana bija uzsākta jau 1826. gadā – laikā, kad pēc dzimtbūšanas atcelšanas Baltijas vācu politiskajā elitē aktualizējās jautājums par latviešu izglītības un kultūras turpmāko attīstību, turklāt viens no grāmatas izdošanas motīviem varēja būt arī “pareiza” latviešu vēstures naratīva izplatīšana, lai izvairītos no iespējamajiem sociālajiem nemieriem, ja zemnieki joprojām uzstātu uz savām senajām vēsturiskajām tiesībām iegūt īpašumā zemi, ko baltvāciešu muižnieki, respektīvi, to priekšteči, viņiem nolau-pījuši krusta karos (Daija 2023: 189–193). Intereses pieaugumu par latviešu vēstures pētīšanu Baltijas vācu aprindās veicināja arī Latviešu literārās biedrības izveide 1824. gadā (Āronu Matīss 1929: 97–163). Ievērojama loma biedrības darbā bija latviešu valodas un folkloras pētniecībai, taču ar vēstures terminoloģijas jautājumiem tā nenodarbojās. Turklāt tieši 19. gadsimta 30. gados, noslēdzoties dzimtbūšanas atcelšanas juridiskajam procesam, pieauga latviešu aktivitāte Kurzemes un Vidzemes sabiedriskajā un kultūras dzīvē, vairākiem autoriem atgriežoties pie vēstures tēmām un, starp citu, ietekmējoties no Konrāda Šulca veidotās vēstures grāmatas (Apīnis 1994: 39–42). Tiesa, bija sastopami arī pretēji piemēri. No 19. gadsimta 40. gadiem Baltijas vācu vēstures publicistikā aktīvi darbojās Krišjāņa Valdemāra (1825–1891) vecākais brālis Indriķis Valdemārs (1819–1880), Tērbatā iznākošajā

nedēļas laikrakstā *"Das Inland"* un dažādos novadpētniecības izdevumos publicēdams aprakstus par Kurzemes vēsturi (Birkerts 1927: 128–130), kurā viņš īpašu uzmanību pievērta muižu un lauku draudžu pagātnei. Šajā ziņā Indriķa Valdemāra darbība bija tuvāka tā dēvētajai veclatviešu tradīcijai (Johansons 1953: 90–96), tās pārstāvjiem iestājoties par sadarbību ar baltvāciešiem kopīgās dzimtenes labā, īpaši neizceļot savu piederību latviešu tautai un kultūrai kā vērtību ar patstāvīgu nozīmi.

Vēsture un emancipācija

Pamazām tuvojās lielais pavērsiens latviešu kultūras attīstībā, ko iezīmēja nacionālās kustības izveidošanās 19. gadsimta vidū un tās radītās pārmaiņas, kas ietekmēja arī sabiedrības interesi par savu vēsturi gadsimta otrajā pusē. Par to gan neliecināja jau minētā mācītāja Konrāda Šulca dēla, arī garīdznieka, Latviešu literārās biedrības vadītāja un *"Latviešu Avīžu"* redaktora Rūdolfa Šulca (*Rudolf Schulz*, 1807–1866) sagatavotā *"Pasaules stāstu grāmata"*, kas no 1860. līdz 1875. gadam tika izdota trīs reizes, katru reizi papildinot tās saturu. Šis izdevums, kā priekšvārdā norāda grāmatas autors, bija iecerēts kā kristīgās dievbijības garā ieturēts pārskats par pasaules notikumiem no Zemes radīšanas līdz pat pēdējām norisēm politikā, jo grāmatas jaunākais izdevums ietvēra tekstus par ASV Pilsoņu karu, kā arī Vācijas un Itālijas apvienošanas cīņām Eiropā (Šulcs 1875). Autora konservatīvo ievirzi apliecina ne tikai klerikālie akcenti grāmatas saturā, bet arī Rūdolfa Šulca vēlēšanās saglabāt tolaik ierasto apzīmējumu *"pasaules stāsti"*, kas tikai vēlāk – 19. gadsimta 70. gados, kad valodā bija iedzīvojušies Ata Kronvalda konstruētais vēstures jēdziens, – kļuva par novecojušu. Tomēr par to, cik liela ietekme bija šai terminoloģiskajai tradīcijai, liecina skolotāja un literāta Ernesta Dinsberga (1816–1902) mācību vajadzībām veidotā pasaules vēstures notikumu hronoloģija (Dinsbergs 1867), iespējams, pirmais šāda veida darbs, kas 19. gadsimtā publicēts latviešu valodā. Interesanti, ka šī izdevuma virsrakstā ietvertā atsauce uz *"vērā liekamiem notikumiem"* atgādina Konrāda Šulca *"Kurzemes stāstu grāmatas"* nosaukuma formulējumu. Desmit gadus vēlāk līdzīgu izdevumu par Krievijas un Baltijas vēstures hronoloģiju, tā nosaukumā lietojot vārdu *"vēsture"*, publicēja kāds cits Kurzemes skolotājs F. Zīverts (*Siewert's*) no Tāšu–Padures skolas (Zīverts 1878); diemžēl brošūras priekšvārdā minētā iecere, ka hronoloģijai sekos plašāka, pagasta skolām un pašmācībai domāta grāmata par šo tēmu, netika īstenota.

Jaunlatviešu darbības laikā, kad veidojās nacionālās vēstures koncepcija, vienlaikus tika izstrādāta arī zinātņu terminoloģija latviešu valodā. Šeit nav iespējams detalizēti aplūkot latviešu nacionālās vēstures koncepcijas attīstības gaitu, jo tas būtu atsevišķa pētījuma uzdevums, tādēļ raksta tēmas ietvaros atzīmēsim tikai tās tendences, kas attiecas uz vēstures nozares terminoloģiju. 19. gadsimta otrā puse

bija laiks, kad pakāpeniski nostiprinājās Ata Kronvalda 1868. gadā darinātā jaunvārda "vēsture" klātbūtne publiskajā telpā. Par to liecina šī termina lietojums preses publikācijās un dažāda līmeņa skolām domātu vēstures mācību grāmatu izdevumos. Jau pēc dažiem gadiem *wehsture* līdzās *istorijai* atrodamā krievu-latviešu-vācu vārdnīcā (KLVV 1872: 193), ko pēc Krišjāņa Valdemāra ieceres kopā ar līdzstrādniekiem veidoja Fricis Brīvzemnieks (1846–1907), kurš trīsdesmit gadus vēlāk tapušās atmiņās sīkāk aplūko "jaunlatviešu projekta" tapšanu (Brīvzemnieks 1991: 25–42). 19. gadsimta 70. gadi un 80. gadu sākums latviešu kultūrā bija rosīgas darbības laikmets (Ījabs 2019: 309–318), kurā dominēja Rīgas Latviešu biedrība un ar to cieši saistītais laikraksts "Baltijas Vēstnesis", kā arī citi preses izdevumi. Piemēram, biedrības dibinātāja un runasvīra Riharda Tomsona (1834–1893) izdotajā zemkopībai veltītajā laikrakstā "Darbs" tika atreferēts kāds Ata Kronvalda 1874. gada ziemā Rīgas Latviešu biedrībā sniegtais priekšlasījums ar nosaukumu "Kādēļ mācāmies vēsturi?" (Tomsons 1875). Tajā uzsvērtā doma, ka vēsture cilvēcei ir tikpat svarīga kā atmiņa katra atsevišķa cilvēka dzīvē, līdz ar to paplašinot vēstures izpratnes mērogu un vienlaikus uzsverot tās emancipējošo nozīmi tautas attīstībā modernajos laikos. Vēstures tematikas apguvi un iesaistišanu ikdienas dzīvē sekmēja ne tikai izglītības prasības, bet arī plašāka, reflektējoša interese par pagātņi kā laikmetīgu vērtību. Kā tolaik, tā arī vēlāk – 19. un 20. gadsimta mijā – tapušās latviešu autoru publikācijas par vēsturi pieradināja lasītājus pie domas, "ka pagātne ir svarīga un tās saprašana ir nozīmīga katra izglītota latvieša ideju pasaulē" (Plakans 1989: 23). Tādējādi vēstures apguve un pārdomāšana nacionālajai kustībai piederošo autoru uztverē kļuva par latviešu emancipācijas līdzekli sociālā un kultūras statusa uzlabošanai un etniskās pašapziņas attīstīšanai.

Latviešu nacionālās kustības aktivitātes pēc Rīgas Latviešu biedrības dibināšanas 1868. gadā līdz Pirmā pasaules kara sākumam var iedalīt vairākos posmos: 1) 1868.–1885. gads, 2) 1885.–1905. gads un 3) 1905.–1915. gads. Pirmā perioda noslēgumu iezīmēja Krievijas impērijas tieslietu senatora Nikolaja Manaseina 1882.–1883. gadā īstenotā Baltijas guberņu pārvaldes iestāžu revīzija un tai sekojošie pārkrievošanas pasākumi izglītībā, tiesu sistēmā un administrācijā. Kaut gan latviešu pilsonisko apriņu cerības, kas saistījās ar Krievijas impērijas Baltijā īstenoto reformu labvēlīgo ietekmi uz latviešu emancipāciju, palika nepiepildītas (Ķikuts 2019: 145), rusifikācijas spiediens tomēr nesamazināja izglītotās latviešu sabiedrības interesi par savu vēsturi. Dažāda apjoma tekstu skaits, kas tā vai citādi uzsvēra vēstures nozīmi, latviešu publicistikā 19. gadsimta pēdējā ceturksnī pieauga, turklāt tas attiecās gan uz latviešu/Latvijas, gan pasaules vēstures notikumiem. Piemēram, 1885. gadā, tūlīt pēc revīzijas noslēguma, iznāca žurnālista un grāmatizdevēja Heinriha (Indriķa) Alunāna

(1835–1904) veidotā grāmata “Stāsti iz pasaules vēstures”³ par laikmetu no Vecajā Derībā aprakstītās pasaules radīšanas līdz 1881. gadam pēc Kristus dzimšanas. Simt astoņdesmit četru lappušu biezā izdevuma iecere bija sagatavot izziņas lasām-vielu saturīgai laika pavadīšanai un izglītībai. Grāmatas priekšvārdā tās izdevējs paskaidro: “Viņa derēs ne vien mūsu tautas skolām, bet arī kā lasīšanas grāmata tādiem, kas priekš vēstures un vispārīgi priekš zinībām interesējas, lai gan viņiem nav bijis iespējams skolā ar šādām zinībām iepazīties. [...] šie notikumi sarakstīti viegli saprotami, lai iesācējam patiktos tos lasīt” ([Alunāns] 1885: 3).

Pieaugošo interesi par Latvijas vēstures jautājumiem apliecina tolaik gluži jaunā etnogrāfa Matīsa Siliņa (1861–1942) sagatavotie Livonijas Indriķa hronikas un Atskaņu hronikas tekstu tulkojumi, precīzāk – hroniku satura pārstāstījumi latviešu valodā no latīņu un modernās vācu valodas, kas tika publicēti attiecīgi 1883. un 1892. gadā. Līdzās šiem vēstures avotu tekstu izdevumiem kopš 80. gadu beigām parādījās populāri apcerējumi par zemnieku vēsturi Baltijā. Tos sagatavoja laikabiedriem labi pazīstami autori, kam latviešu sabiedrībā jau bija noteikts intelektuāļu statuss, piemēram, skolotājs Krišjānis Dinsbergs (1830–1904), žurnālists Puriņu Klāvs (1858–1935), mācītājs un pedagogs Vilis Olavs-Plute (1867–1917), literāts un literatūras kritiķis Roberts Klaustiņš (1875–1962) un citi (Mednis 2005: 90). Tādēļ, pat pavisām pārlaižot acis ar vēsturi saistīto publikāciju klāstam, var apstrīdēt Arveda Švābes secinājumu, ka 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā “visumā mūsu sabiedrībā nebija lielas intereses par savu pagātņi, un tautas aktīvākās daļas garīgie spēki bija veltīti tagadnei un nākotnei” (Švābe 1940: 15). Interese par Latvijas vēsturi bija raksturīga un noderīga dažādu paaudžu un politisko uzskatu pārstāvjiem, sākot no pārliecināta monarhista un Krievijas impērijas patriota Frīdriha Veinberga (1844–1924), līdz marksistam un lielniekam Kārlim Landeram (1883–1937), kas uzrakstīja pirmo oriģinālo Latvijas vēstures pētījumu latviešu valodā (Veinbergs 1885; Landers 1908–1909). Protams, profesionālu vēsturnieku trūkuma dēļ vairākums šo publikāciju nav uzskatāms par akadēmiskiem pētījumiem, tomēr atzīstami ir to autoru centieni iegūt sistemātisku priekšstatu par notikumiem un cēloņsakarībām, kas veidoja Latvijas vēstures procesus no aizvēstures un viduslaikiem līdz pat 19. gadsimtam. Turklāt netika aizmirsta arī nepieciešamība latviešu valodā iepazīties ar pasaules vēstures kontekstu, un šeit jāatzīmē Ernesta Dinsberga iecerētais pasaules vēstures izdevums (Dinsbergs 1892), kas pārtrūka idejas autora nāves dēļ, desmit gadu laikā publicējot pirmos četrus sējumus par Eiropas vēsturi līdz 1095. gadam. Literatūras kritiķa

3 Svarīgi norādīt, ka grāmatas nosaukumā izmantoti abi vārdi – “stāsti” un “vēsture”, kas latviešu valodā 19. gadsimtā tika lietoti historiogrāfijas apzīmēšanai, tomēr vārdu kārta teikumā norāda, ka tagad “vēsture” jau ir guvusi priekšroku.

un rakstnieka Līgotņu Jēkaba (1874–1942) vēlāk paustais atzinums, ka Dinsberga "darbība vēstures laukā" un tieši šī pasaules vēstures apkopojuma sagatavošanā nav pienācīgi novērtēta (Līgotņu Jēkabs 1928: 75–77), ir pilnīgi pamatots, arī paturot prātā monumentālā izdevuma neizbēgami kompilatīvo raksturu. Minētie centieni apliecina latviešu intelektuāļu izpratni par vēstures zināšanu nozīmi kultūras emancipācijas mērķu sasniegšanā, tāpēc no 19. gadsimta pēdējā ceturkšņa līdz pat Pirmā pasaules kara sākumam var konstatēt pastāvīgu un laiku pa laikam pieaugošu interesi par pasaules un Latvijas vēstures tēmām dažādu latviešu autoru publikācijās.

Atsevišķas analīzes vērts ir sociāldemokrātiskās Jaunās strāvas pārstāvju, kas definēja sevi kā opozīciju latviešu nacionālajai kustībai, ieguldījums vēstures popularizācijā, un it īpaši nozares teorētisko problēmu iztīrīšanā, ar ko 19. gadsimta beigās nodarbojās publicisti Jānis Kauliņš (1863–1940) un Aleksandrs Dauge (1868–1937), pirmo reizi iepazīstinot latviešu lasītājus ar vēsturiskā materiālisma koncepcijas pamatatziņām (Kauliņš 1891: 5–23; 1892: 1–14). Jaunā strāva, "kas teorētiski bija naidīga katram historismam un vēstures problēmas apskatīja vienīgi no socioloģijas un filozofijas viedokļa" (Švābe 1940: 15), mainīja vēstures apcerējumu tematisko fokusu, vairāk pievēršoties Rietumeiropas vēstures piemēru izmantošanai un attiecinot marksistu formulētās vēstures attīstības shēmas uz latviešu kolektīvo vēsturisko pieredzi (Roziņš 1906). Pēc Piektā gada revolūcijas vēsturiskais materiālisms diezgan pamatīgi nostiprinājās latviešu intelektuālajā vidē, un tā piekritēji visai agresīvi apkaroja tā saukto pilsonisko aprindu centienus piedāvāt citas vēstures procesa teorētiskās izpratnes interpretācijas.

Ap 1910. gadu iezīmējās jauns pavērsiens publiskajās diskusijās latviešu presē par vēstures zinātnes problēmām: parādījās vairāki darbi (Jansons 1910; Jankavs 1910), kuros, izmantojot atšķirīgu pieeju un balstoties savstarpēji pretējos politiskajos uzskatos, autori mēģināja aplūkot jautājumus par vēstures procesa būtību un tā nozīmi sabiedrības attīstībā kopumā, apcerējumos izlases veidā iekļaujot arī Latvijas vēstures materiālu analīzi. Vienlaikus tika sagatavoti laikmetīgo ārzemju vēstures teorijas speciālistu darbu fragmentu profesionāli tulkojumi (Bernheims 1913). Pirmā pasaules kara apstākļos šis virziens līdz Latvijas Republikas dibināšanai nepaguva attīstīties. Par tā iespējamo tendenci vismaz aptuveni liecina kāda vēl nenoskaidrota autora, kas parakstījies ar iniciāļiem R. L., neokantisma garā veidotie šķīrkļi par vēsturi un vēstures filozofiju Rīgas Latviešu biedrības izdotās "Konversācijas vārdnīcas" pēdējā, ceturtajā sējumā, kas nāca klajā jau pēc Pirmā pasaules kara beigām (KV 4 1921: 4549, 4550). Līdz ar to kā simboliski, tā arī praktiski noslēdzās pirmais posms ar latviešu autoru darbību saistītajā Latvijas vēstures zinātnes attīstības ceļā. Starpkaru periodā (1920.–1940. gadā) vēstures zinātne Latvijas Republikā ieguva institucionālu kontekstu, taču tās attīstību metodoloģijas un teorijas jomā lielā mērā noteica līdz

Pirmajam pasaules karam uzkrātā pieredze un formulētie priekšstatī par Latvijas un latviešu vēstures izpētes uzdevumiem.

leskats vēstures terminu

leksikogrāfiskajos avotos latviešu valodā

Latviešu valodas

vēstures terminu apkopošanas pirmsākumi vēstures diskursa kontekstā attiecas uz 19. gadsimtu, kad šīs nozares terminu aktualitāti noteica vēstures un sabiedriski politisko tēmu popularitāte latviešu publicistikā un citos izdevumos, turklāt no 19. gadsimta vidus mūsdienu Latvijas zemju vēstures apguve un skaidrojums ieguva svarīgu nozīmi arī latviešu nacionālās ideoloģijas veidošanās kontekstā. Tāpēc līdzās noteiktam vēstures terminu skaitam vispārīgajās vārdnīcās, piemēram, 1872. gada krievu-latviešu-vācu valodas vārdnīcā krievu valodas vārdam *dvorec* norādītas atbilstes *pils; palasts, (waldneeka pils) Schloß, Palaft* (KLVV 1872: 112), bet *puška – leelgabals, dijschgabals* (510), veidojās arī specifiskāki leksikas vākumi. Ar laiku to vajadzība izrietēja no arvien izstrādātākas un plašākas vēstures terminoloģijas latviešu valodā, piemēram, termins *uzkalniņkaps* (Balodis 1926: 487) lietots jau 1926. gadā, kas liecina par visai augstu arheoloģiskā diskursa attīstības pakāpi Latvijā.

Vēstures nozarei piederīgi svešvārdi iekļauti 1862. gada svešvārdu un to skaidrojumu sarakstā (PA, Nr. 1, V–VIII), piemēram, *arķitektura, armeja, bataljons, bronfs, demokratija, epoka, eraldija, klaffa, konferwatiws, konftituzija, kultura, liberals, manifests, marfchalks, memorials, monarkija, fenats*. Līdzīgs, tomēr papildināts apkopojums sniegts laikraksta "Baltijas Vēstnesis" 1872. gada 23. numura pielikumā, piemēram, *admirals, aģitators, anarchija, arfenals, ataķeereet, ekfpedizija, flotte, komandeeris, kontribuzija, majefstete, manufkripts, mitoloģija, nomadi, opofizija, propaganda, rakete, separatifks, focialifks*.

Viens no pirmajiem leksikogrāfiskajiem izdevumiem, ko var izmantot kā vēstures terminu avotu, ir 1878. gadā izdotā "Svefchu wahrdu grahmata", kurā apkopots ievērojami lielāks skaits svešvārdu nekā laikrakstu kopās, tostarp vēstures nozarei piederīgi aizguvumi, piemēram, *alchimija, autokratija, (milit.) brigade, defpotija, dinaftija, emigrants, eminenze, efkadrone, generaleitnants, gubernija, inkwifizija, kardenals, monummente, parnas, patriots, proklamacija, reformazija, reģifsters, relikwija, fekundants, tradizija, zenfors* (SVG 1878). Vēlāk publicētā grāmatas recenzija ir visai kritiska. Daudzi aizrādījumi ir saistīti ar latviešu valodā ilgstoši raksturīgo klasisko valodu cilmes vārdu rakstības svārstību,⁴ piemēram, norādīts, ka vārda *antigs* vēlamā rakstība ir *antiks* (B 1879, Nr. 4). 19. gadsimta beigās un 20. gadsimtā līdz Latvijas neatkarības

4 Rakstības svārstīgums jānošķir no rakstības atšķirībām, kas atbilst dažādām nozīmēm. Tas attiecas, piemēram, uz *retorikas* un *rētorikas* nozīmi (plašāk sk. Rūmniece, Rotkale 2023: 238).

zaudēšanai ir publicētas vēl vairākas svešvārdu grāmatas (SVG 1886 un turpmākie izdevumi; PSG 1906; SV 1934; u. c.; sk. Zemzare 1961; Banga u. c. 1995).

Tā kā 1919. gada septembrī Izglītības ministrijas paspārnē nodibinātajā Terminoloģijas komisijā vēsturei nebija atvēlēta atsevišķa sekcija vai apakškomisija, vēstures terminu sadaļas nav arī šī komisijas darba galvenajā rezultātā – 1922. gadā izdotajā pirmajā latviešu zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā (ZTV 1922). Tomēr vārdnīcā vēstures termini ir iekļauti militārās zinātnes terminu nodaļā, turpretī, piemēram, jūrniecības terminu nodaļā galvenokārt iekļauti grāmatas publicēšanas laikā aktuāli tehniski termini, bet ar jūrniecības vēsturi saistīto terminu vārdnīcā faktiski nav. Arī 1937. gadā izdotajā “Zinātņu terminu krājumā” (ZTK 1937), kurā dominē, piemēram, tehnikas, fizikas un bioloģijas nozares termini, gandrīz nav ar vēstures nozari saistītu terminu, iekļautas vien dažas speciālās leksikas vienības ar norādi “sabiedriskās zinātnes”.

Padomju okupācijas laikā, kad norises raksturoja tēze par terminu saņemšanu “no augšas”, vēstures termini tika apkopoti, piemēram, Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas biļetenos. Komisijas pieņemtie vēstures un materiālās kultūras termini publicēti “LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstu” 1948. gada 5.–10. numurā (īsu informāciju par Latvijas PSR Vēstures institūta Vēstures terminoloģijas komisijas darbu 1941.–1947. gadā sk. Graudonis 1992: 7). Šī izdevuma 1951. gada 5. numurā iekļauti Terminoloģijas komisijas 10. biļetena latviešu-krievu valsts un tiesību zinātnes terminu projekti (1.–15. lpp.), kā arī valsts (tiesību) vēstures termini; 1974. gada 6. numurā apkopoti latviešu-krievu arhīvistikas terminu projekti (137.–156. lpp.); 1982. gada 6. numurā – latviešu-krievu numismātikas, heraldikas un sfragistikas termini (121.–139. lpp.), bet 1984. gada 6. numurā – latviešu-vācu-krievu arheoloģijas termini (110.–127. lpp.).

Pēc neatkarības atgūšanas 1997. gadā tika izdota “Krievu-latviešu vēstures terminu vārdnīca” (KLVV 1997), un tajā pašā gadā klajā nāca arī otrais, papildinātais izdevums (VTKLV 1997). Šajā divvalodu vārdnīcā iekļauts vairāk nekā 3000 vārdu, terminu un vēstures notikumu stabilo nosaukumu. Izdevuma veidotāji norādījuši, ka vārdnīca ir vēstures apguves palīg līdzeklis. Vārdnīca ietver salīdzinoši plašu ar vēsturi saistītas leksikas kopu, tomēr dažu vispārlietojamo vārdu, piemēram, *labums* (VTKLV 1997: 19) un *mieži* (turpat, 76), iekļaušanas pamatotība raisa šaubas.

2008. gadā izdota “Latviešu-krievu vēstures terminu skaidrojošā vārdnīca skolēniem”; sastādītāja grāmatu nodēvējusi par populārzinātnisku rokasgrāmatu (LKVTSV 2008: 3). Turklāt jau izdevuma nosaukums iezīmē tā mācību līdzekļa raksturu. Vārdnīcu veido aptuveni 1050 šķirkļavārdi; skaidrojumos iekļautas slīprakstā noformētas mīnoraides uz vārdnīcā iekļautiem atsevišķiem šķirkļiem – šāds risinājums atvieglo vārdnīcas izmantošanu. Vērtīgs ir šķirkļavārdiem norādītais vārda

cilmes skaidrojums, kas jau vēstures apguvē skolā jauno paaudzi vedina izprast latviešu valodas leksikas pamatavotus, bet reizēm, piemēram, no vācu valodas aizgūtā *anšlusa* (turpat, 11) gadījumā, norāda vēsturisko kontekstu, kas apstiprina, ka vēsture ir valodā un valoda – vēsturē.

Pagaidām nozīmīgākais un apjomīgākais specializētais noteiktas jomas vēstures terminu izdevums Latvijā ir 1994. gadā publicētā latviešu, krievu, vācu un angļu valodas "Arheoloģijas terminu vārdnīca", kurā apkopoti arheoloģijas termini, tiem pielīdzināmi vārdi un vārdu savienojumi, kas pamatā saistās ar Baltijas reģiona arheoloģiju (ATV 1994: 11); norādīts uz izdevuma skaidrojošo raksturu (piemēram, sniegti jēdzienus konkretizējoši attēli). Termini iedalīti grupās un apakšgrupās, līdztekus šķirkļavārdiem norādīti arī iekššķirkļa vārdi, daļai terminu vārdnīcas beigās sniegts skaidrojums. Alfabētiskajā rādītājā ievērots vārdu ligzdu princips, piemēram, pamatvārdam norādītas pakārtotas vārdkopas un salikteņi atbilstoši neatkarīgajam komponentam, sniegtas arī mīnoraides uz saistītiem šķirkļiem. Būtiska izdevuma atšķirība ir tā ievadā iekļautais netiešais arheoloģijas termina jēdzieniskais skaidrojums, jo citos Latvijā sagatavotajos vēstures terminu izdevumos nav ne tiešu, ne netiešu definīciju, kas ir vēstures vai, piemēram, arheoloģijas termins: arheoloģijas termini ir ar arheoloģijas pieminekļiem (senvietām, senlietām u. c.), kas atspoguļo cilvēces materiālās un garīgās dzīves jomas un raksturo sociālās un etniskās parādības, saistīto izpausmju, lietu un procesu (arī izpētes procesu) jēdzienu nosaukšanai vēstures zinātniskajā diskursā izmantotie vārdi (precīzāk – speciālā leksika), tostarp vārdkopas un salikteņi. Līdztekus lietvārdiem pamatoti atlasīti un vārdnīcā iekļauti specifiski nozarē lietoti darbības vārdi, īpašības vārdi un divdabji.

Jāpiebilst, ka līdzīgi ir strukturēta un veidota tāda paša profila divvalodu – angļu-krievu un krievu-angļu valodas – vārdnīca (HAD 1993), taču tajā ir mazāk ilustratīvā materiāla, nav skaidrojumu un alfabētiskā rādītāja.

Saistībā ar vēstures termina jēdzieniskā skaidrojuma nesniegšanu vērts norādīt, ka tā ir raksturīga iezīme arī citvalodu vēstures terminu izdevumos, piemēram, enciklopēdiskajās vārdnīcās *Macmillan Dictionary of Historical Terms* (DHT 1990) un *Oxford Dictionary of World History* (DWH 2015). 2004. gadā izdotajā krievu-angļu-franču-vācu valodas vārdnīcā (SIT 2004) konkretizēts, ka 1800 šķirkļus veido reliģiju un baznīcas, vēstures, starptautisko attiecību, ekonomikas, arhitektūras, arheoloģijas, militārās jomas, etnogrāfijas u. c. ar vēsturi cieši saistītu jomu termini, kā arī tā sauktie vēstures zinātnes nomenklatūras vārdi – vēsturisku notikumu un reāliju nosaukumi. Apjomīgajā angļu-krievu vēstures vārdnīcā (ARIS 1995), kurā ir 30 000 vārdu, nosaukumu un terminu, arī nav piedāvāts vēstures termina izpratnes skaidrojums, vien norādīts, ka vārdnīcā līdztekus vēstures terminiem un vēsturisku notikumu nosaukumiem iekļauti arheoloģijas, etnogrāfijas, arhitektūras, mitoloģijas,

relīģiju vēstures termini, seno un mūsdienu tautu, valstu un organizāciju, kā arī mūsdienu pilsētu vēsturiskie nosaukumi (ARIS 1995: 5). Vācu-krievu vēstures vārdnīcā (NRIS 2002) norādīts, ka tajā iekļauti gnozeoloģijas un vispārīgās vēstures termini, tostarp svarīgākie arheoloģijas, etnoloģijas, mākslas vēstures un vēstures speciālo disciplīnu termini, kā arī pirmatnējās sabiedrības, Senās Grieķijas, Romas impērijas, Vācijas, Austrijas, Šveices un Krievijas vēstures termini un politoloģijas leksikas nepieciešamais minimums (5. lpp.); norādīti arī saīsinājumi u. tml.⁵

Latviešu valodā pieejamo vēstures terminu avotu lokā vēl jāpiemin, piemēram, "Filozofijas vārdnīca" (FV 1974, tulkojums no krievu valodas), "Latgales etnogrāfisko terminu skaidrojums" (LETS 1991), "Politikas terminu vārdnīca" (PTV 1999), "Ideju vārdnīca" (IV 1999, tulkojums no angļu valodas), "Militāro terminu skaidrojošā vārdnīca" (MTSV 2003), "Reliģisko terminu vārdnīca" (RTV 2008) un "Militāro jēdzienu skaidrojošā vārdnīca" (MJSV 2008).

2001. gadā izdotajā "Zinātnes un tehnoloģijas vārdnīcā" vēstures nozares terminu faktiski nav; tas izriet arī no fakta, ka starp vairākiem desmitiem vārdnīcas izstrādātāju ir viens vēsturnieks. Līdz ar to ar vēsturi zināmā mērā ir saistīti tikai daži tehnikas un citu jomu vēstures termini, piemēram, *historisms* (norādīta viena nozīme), *frigate* un *restaurācija* (ZTV 2001: 268, 219, 565). 2005. gadā izdotajā "Mazajā mākslas vēstures terminu vārdnīcā" (MMVTV 2005) iekļauts gandrīz 1000 šķirķļu ar jēdzienisko skaidrojumu. Daļai šķirķļu sniegts vārda cilmes skaidrojums un/vai atbilde(-es) angļu valodā vai citā avotvalodā, vietumis izmantota arī mījnorāžu funkcija.

Jāpiemin 1998. gadā izdotā nelielā "Arhitektūras terminu vārdnīca" (ATV 1998), kas gan ir daļa no bakalaura darba, un 2004. un 2015. gadā klajā nākušās mitoloģijas vārdnīcas (Skruzis 2015; Vjaterē 2004). Leksikogrāfisko izdevumu trūkuma kontekstā situācija mitoloģijas latviešu valodas izdevumos ir salīdzinoši labvēlīga (sk. arī Iltnere 1993–1994; Kalniņa, Zvirgzds 2006). Minētās vārdnīcas ilustrē to, cik atšķirīgs var būt to strukturālais risinājums. 2004. gada izdevums ir tradicionāli veidota mitoloģijas jēdzienu un personu skaidrojošā vārdnīca, bet 2015. gada grāmatā sniegta iepazīstinoša informācija par ēģiptiešu, grieķu u. c. tautu mitoloģijas kontekstu, katru sadaļu papildinot ar nedaudziem attiecīgās mitoloģijas leksikas šķirķļiem. Tādējādi izveidojas funkcionāla pretruna – tā kā vārdnīcā nav tajā iekļauto leksisko vienību

5 Tiesa, vārdnīca rada nedaudz nevērīga darba iespaidu. Tajā iekļautas diezgan daudzas vispārlietojamās leksikas vienības, piemēram, *finansirovatj* ('finansēt'), *križikovatj* ('kritizēt') u. tml., kuru nepieciešamība specializētā leksikogrāfiskā avotā ir apšaubāma. Arī divvalodu mākslas vēstures un arheoloģijas vārdnīcā (GEDAHA 1982) norādīts, ka līdzās speciālajai leksikai vārdnīcā iekļauti vispārlietojami vārdi, kas raksturīgi abu jomu profesionālajiem tekstiem (5. lpp.). Tomēr šīs pieejas pragmatiskā lietderība ir apšaubāma – šādu tekstu lasītāji vispārlietojamās leksikas atbildes parasti meklē (un atrod) vispārīgajās vārdnīcās.

rādītāja, izdevums ir vairāk piemērots kompetentiem lietotājiem, kas paši zina, kuras tautas mitoloģijai pieder konkrētā mitoloģiskā persona, līdz ar to kontekstualizējošā informācija kļūst mazāk aktuāla. Tomēr tās iekļaušana noteikti ir pamatota, lai gan varētu apsvērt citu, mazāk sagatavotiem lietotājiem ērtāku struktūru, piemēram, vienā atsevišķā sadaļā sniedzot kontekstualizējošo teksta daļu, bet visus vārdnīcas šķirkļus vienkopus sakārtojot atbilstoši alfabētiskajam principam.

Visbeidzot, vērts pieminēt vārdnīcu "Valsts un tiesību vēsture jēdzienos un terminos" (VTVJT 2001), kuras izmantošanu ievērojami ērtāku padara izdevuma beigās iekļautais jēdzienu un terminu rādītājs. Viens no šādu izdevumu potenciāli problemātiskajiem aspektiem to ierobežotā apjoma dēļ (iekļauts aptuveni 1500 jēdzienu un terminu) ir saistīts ar risku, ka to saturs faktiski var dublēt, piemēram, latviešu valodā izdotās apjomīgās svešvārdu vārdnīcas. Arī šajā vārdnīcā iekļautie šķirkļi mēdz pārklāties, piemēram, ar 1999. gadā izdoto "Svešvārdu vārdnīcu" (SV 1999) vai ar 2008. gadā izdoto "Svešvārdu vārdnīcu" (SV 2008). Piemēram, termins *auspicijs* (VTVJT 2001: 172) ir iekļauts arī 2008. gada "Svešvārdu vārdnīcā" (SV 2008: 90), bet nav iekļauts 1999. gada "Svešvārdu vārdnīcā". Noteiktos gadījumos 2001. gada izdevums sniedz papildu kontekstuālo informāciju (sk., piemēram, terminu *abrogācija*; VTVJT 2001: 264), kuras nav svešvārdu vārdnīcās. Daudzu izdevumā "Valsts un tiesību vēsture jēdzienos un terminos" iekļauto terminu, piemēram, *erārijs* un *fogteja*, minētajās svešvārdu vārdnīcās nav vispār.

Leksikogrāfisko avotu klāsts norāda, ka vēstures zinātnē ir sagatavots pietiekami plašs terminoloģisko resursu kopums, lai izstrādātu, apkopotu, precizētu un papildinātu vienotu nozares leksikogrāfisko avotu. Šādā nākotnes darbā kā terminu avots ierastajā veidā jāizmanto arī neskaitāmi ar vēstures tēmām saistīti izdevumi un tā vēstures terminoloģijas diskursa daļa, kas pievēršas terminu un to lietojuma analīzei un kritikai.

Ieskats vēstures terminoloģijas analītiskajā diskursā Latvijā

Vēstures termina jēdzieniskais skaidrojums

Vēstures terminus⁶ latviešu valodā veido vairākas speciālās leksikas kategorijas:

1) vispārīgās vēstures zinātnē lietotie un atzītie termini (piemēram, *historiogrāfija*); būtiska daļa no šiem terminiem latviešu valodā ir aizguvumi; nozīmīga šo

6 Galvenokārt tie ir lietvārdi, ievērojami mazākā apjomā – arī darbības vārdi. Vārdkopterminos līdzās modelim *lietvārds+lietvārds* atkarīgajā komponentā mēdz būt arī, piemēram, ciešamās kārtas lokāmais divdabis (*rakstīts avots*); par salikteņiem parasti darināti divu elementu vārdi, tomēr iespējami arī trīs elementu salikteņi, kā *ugunsšaujamieroči* (Jansons 1999: 126; Caune, Ose 2004: 10).

terminu daļa ir svešvārdi (*dezinformācija, kūrfirsts*) un/vai plašai valodu grupai piederīgi internacionālismi,⁷ kurus latviskot parasti nevajag⁸ (*armija, parlaments, konflikts, arhīvs, renesanse, modernisms*); te jāmin arī internacionālisms *skola*, kas senā lietojuma dēļ latviešu valodā vairs neasociējas ar šo vārdu grupu. Līdzīgā veidā latviskajā apziņā "asimilējušies" vārdi *parāde* (fr. *parade*, kr. *napad*) un latīnisms *pagāns*; bet specifisku un atšķirīgu vietu ieņem, piemēram, pamattermins *vēsture*, kam pretēji daudzās valodās izmantotajam internacionālismam (arī latviešu valodā 19. gadsimtā neilgu laiku lietoja latīnismu *historija*⁹) Atis Kronvalds darinājis pašcilmes jaunvārdu;¹⁰

2) ar dažādām cilvēka darbības jomām un nozarēm saistīti starpnozaru termini, kam raksturīgs lietojums vēstures akadēmiskajā diskursā (militārās vēstures termins *lielgabals* → vēstures termins *lielgabals*, turklāt ieroči ir izpētes objekti vēstures apakšnozarē arheoloģijā). Līdzīgā veidā vēstures terminiem piederīgi ir vēsturiskās

7 Klasifikācijas skaidrojumu sk. Baldunčiks 2024 [2005a].

8 Līdztekus nemainīga ir aksioma, ka nevienā jomā zinātnes terminu vienīgais avots nevar būt tikai aizguvumi – latviešu valodā bagāti avoti ir tā sauktā tautas valoda, pašu (baltu, indoeiropiešu) cilmes vārdi. Pētot literārajā valodā lietotos vai vēsturiski pastāvējušos vārdu formālos variantus, vērtīgs šo variantu veidošanās likumsakarību skaidrojuma avots var būt dialektu leksikas pētījums. Piemēram, Jāņa Endzelīna jaunvārdam *dotumi* aizgūtā vārda *dati* vietā ierosmes avots bijis alūksniešu *pirktumi* (izloksnē *pierktumi*; plašāk sk. Grīse 2005: 91), bet terminam *laidars* Latgalē pēc tautasdziesmu dotumiem konstatētie fonētiskie un morfoloģiskie varianti ir, piemēram, *laidare*, *laidors* (Breidaks 2007b: 414).

Saistībā ar latviskošanu jāpiemin, ka visjaunākajā klasisko tekstu diskursā latviešu valodā šajā kontekstā īpašu vietu ieņem Aristoteļa "Runas māksla – rētorika" otrais, labotais un papildinātais izdevums, kurā, piemēram, grieķu cilmes internacionālismam *demokrātija* piedāvāta jauna latviskota atbilde *tautvara*, kas "ļauj lasītājam apdomāties un izvairīties no pašsaprotamības slazda" (Rotkale u. c. 2023: 233). Te gan vietā atgādināt par Jura Alunāna savulaik ieteikto *tautvaldību* (Kokareviča 2018).

9 Jāpiebilst, ka lietojums *Zinātniskā cilvēces pagātnes pētniecībā mēdz izšķirt vēsturi (historiju) un tā sauc. aizvēsturi (prēhistoriju)* (Celms 1936: 408) līdzīgi lietojumam *Ordeņa valsts kungs bija mestrs (maģistrs; Dunsdorfs, Spekke 1964: 20)* ilustrē to, ka dažkārt terminoloģijā vairāk nozīmē mazāk jeb nevēlamāk. Pirmkārt, šķietami izskaidrojošs termina variants situācijā, kurā lietojumā jau nostiprinājies viens no variantiem (vēstures aprakstā latviešu valodā šādā kontekstā latīnisma *maģistrs* vietā parasti izmanto ģermānismu *mestrs*), sekmē terminoloģisku nekonsekvenci un nevajadzīgi mulsina lasītāju. Otrkārt, jau ilgu laiku par nevēlamiem atzītu vai neizmantotu termina vēsturisko variantu (*historija, prēhistroija*) iesaiste tekstā arī veicina terminoloģisku haosu. Tiesa, marķējums tekstā *tā sauc.* norāda uz šaubām vai nu par lietotā termina (*aizvēsture*) piemērotību, vai par atbilstību jēdzieniskajai nozīmei, vai par lietojuma stabilitāti, kas savukārt var akcentēt to, ka šajā terminoloģiskajā jautājumā nozarē nav vienprātības.

10 Līdzīgā kārtā vācu valodā novecojušā vārda *Historie* vietā termina *vēsture* nozīmē lieto *Geschichte*, kam gan saglabājusies arī nozīme 'stāsts, stāstījums' (avots: <https://www.dwds.de/wb/Geschichte>).

(tostarp militārās) arhitektūras termini, kas pretstatāmi, piemēram, fizikas terminam *kodolreakcija*, ko nevar uzskatīt par vēstures diskursam raksturīgu terminu;

3) no citām valodām aizgūti vārdi, bieži vien ar konkrētu (vēsturisku) parādību vai laikposmu raksturojošām iezīmēm (piemēram, no t. s. sovjetismu grupas – *kulaks, sovhozs, boļševiks*);

4) gnozeoloģijas un zinātnes “pārnozaru” (vispārzinātniskie) termini (*hipotēze, objektivitāte, liecība, fakts, teorija* u. tml.).

Iespējams, ka atsevišķā vēstures speciālās leksikas kategorijā noteiktās situācijās būtu vērts izdalīt vēstures zinātnē lietotos leksiskos historismus (*guberņa, stārasts, junkurs, parobs*¹¹ u. c.), kas ir viena no vecvārdu grupām.

Šādā vēstures termina jēdzieniskās izpratnes kontekstā iespējams pārlūkot arī vēstures terminu lietojuma un problēmu analīzi dažās publicistiskās un akadēmiskās publikācijās.

Ieskats fragmentāros komentāros

par vēstures terminoloģijas problemātiku

Diskusiju par vēstures terminiem nav daudz. Tā kā trūkst izsmeļošu datu par vēstures terminoloģijas attīstību, gluži pašsaprotamā kārtā pagaidām nav apkopojošu pārskatu par vēstures terminoloģijas raksturīgajām lingvistiskajām iezīmēm un tendencēm. Parasti terminoloģiskie aspekti minēti epizodiski un tikai saistībā ar vienu vai pāris terminiem, piemēram, īsi aplūkota numismātikas vēstures terminoloģija (Švābe 1939: 212) vai analizēta Sēlijas un Augšzemes nosaukuma problēma (Stradiņš 1999). Citā publikācijā izskan nedaudz ironisks komentārs par Anšlava Eglīša (1906–1993) lietoto apzīmējumu *augstās renesanses laikmets*, jautājot, vai viņš to darījis “aiz dedzīgas sirsnības latviešu valodas lietai vai arī mūs nerodams” (Jāņsons¹² 1967).

Nozīmīgus pētījumus par vēstures terminu pirmlietojumiem un vēsturiskajiem variantiem publicējis Juris Baldunčiks (1950–2022). Viņš analizējis, piemēram, terminus *kauja* (Baldunčiks 2024 [2008]), *pagātne* (Baldunčiks 2024 [2010]), *republika*, *parlaments*, *Saeima*, *brīvvalsts*, *neatkarība*, *Satversme*, *pašnoteikšanās*, *valstiskums* un *proklamēt* (Baldunčiks 2024 [2019]). Plaša leksikas, tostarp vēstures terminu, kopa aplūkota rakstā “Aizguvumi 1872. gada krievu-latviešu-vācu vārdnīcā” (Baldunčiks 2024 [2005b]). Vērtīgs vēstures terminu vēstures apskats sniegts arī rakstā “Senās Latvijas tautību nosaukumi latviešu rakstu valodā līdz 20. gadsimtam” (Baldunčiks 2024 [2012]).

11 Skaidrojumu sk. Dunsdorfs, Spekke 1964: 47, 127.

12 Vēsturnieka Ulža Ģērmaņa (1915–1997) pseidonīms.

Salīdzinoši plaša terminoloģiska analīze sniegta Pētera Dreimaņa (1879–1971) rakstā 1939. gadā. Līdztekus vispārīgo terminrades principu aprakstam, piemēram, norādot, ka jāizvēlas latviešu valodai radniecīgo vai kontekstuāli tuvu tautu valodu termini, bet izņēmuma gadījumos iespējams izmantot latviešu valodas īpatnībām pielāgotus latīņu terminus, Dreimanis pievēršas arī konkrētu terminu, piemēram, *pagasts*, *novads* un *apgabals*, kā arī (*liel*)*kungs*, *labietis*, *amatnieks*, *kalps*, *ģilde*, *cunfte*, *dzimtbūve* un *dzimtbūšana*, *sabiedriskā kārtā*, *brīvēznieks*, *bezzemnieks* u. c., jēdzieniskai analīzei. Vērtīgs komentārs sniegts saistībā ar latviešu godu nosaukumiem. Piemēram, par jēdziena *kāzas* sarežģīto saturu liecina norāde, ka kāzu nosaukums *vedības* atbilst latviešu tautas tradīciju valodai, turklāt pirms tam notiek arī *precības* un *derības*. Daži vārdi atzīti par nelatviskiem (*mičošana*), tomēr pamatoti secināts, ka to atmešanu apgrūtinātu dziļā iesakņošanās tautas dzīvē un valodas lietojumā. (Plašāk sk. Dreimanis 1939.)

Ludmila Lubeja (1929–2003) pievēršas krievu valodas atbilstmju meklējumu grūtībām vai dažādu apzīmējumu nekonsekventam lietojumam divās krievu valodā izdotās Latvijas vēstures grāmatās. Autore uzsver divvērsma krievu–vācu–latviešu vēstures terminu vārdnīcas nepieciešamību un aplūko, piemēram, šādus problemātiskus vārdus (un nozīmīgus jēdzienus): *Jurģi*, *Jāņu diena* un *Zāļu diena*, *Kurzeme*, *veļu laiks*, *pūrvieta*, *vaļinieki*, *pirtnieki*, *pagasts*, *jaunsaimnieks* (Lubei 1978).

Indulis Kažociņš (1917–2000) īsi komentē Edgara Dunsdorfa (1904–2002) lietoto terminu *Lielvidzeme* un piebilst, ka šādi Dunsdorfs nosauc 16. gadsimtā radīto provinci, kuras dienvidos dzīvo latvieši un ziemeļos igauņi; provinces vācisko nosaukumu *Livland* nevar tulkot ne kā *Livoniju*, ne kā *Vidzemi*, jo šiem abiem terminiem ir cita nozīme (Kažociņš 1987).

Tiek norādīts, ka, trūkstot aprobētam terminam latviešu valodā, krievu valodas terminam *seļskoje obšestvo* izdevumā izmantota tā nosacītā atbilde *lauku sabiedrība* (vienam muižniekam piederošās zemes zemnieki), jo krievu valodas termins nav identisks vēstures literatūrā reizumis lietotajam vārdam *ciems* (Mieriņa 1999: 154).

Terminoloģiska diskursa iezīmes var izpausties dažādu vēstures pētniecībā izmantoto jēdzienu kategoriju aprakstā, piemēram, norādot uz rakstīto un lietisko vēstures avotu¹³ vai kustamo un nekustamo arheoloģisko pieminekļu¹⁴ grupām, iekļaujot arī jēdzienisko skaidrojumu (Graudonis 1995: 8).

13 Vārds *avots* latviešu valodā ir sens (sk. Karulis 1992: 93–94), bet termins *vēstures avots* pazīstams ne vēlāk kā kopš 19. gadsimta beigām; sk., piemēram: *Kurfemes wehftures awoti* (Mirbahs 1899: 4) un *wehftures awoti* (DzV 1909, Nr. 248).

14 Vārds *piemineklis* periodika.lv dotumos pirmo reizi lietots "Pēterburgas Avīzēs" 1862. gadā publicētajā svešvārdu apkopojumā: *monuments – peemineklis, t. i., peemiņas fihme* (Nr. 1, VIII). Saskaņā ar datubāzes dotumiem termins *vēstures piemineklis* pirmo reizi lietots izdevuma "Dzimtenes Vēstnesis" 1913. gada 153. numurā (1. lpp.).

Indriķis Šterns (1918–2005) īsi komentē un kritizē Indriķa hronikas jauno tulkojumu un norāda, ka okupācijas laikā notiek "latviešu valodas izkēmošana" (Šterns 1993: 8).

Plašs un vērtīgs piļu speciālās leksikas un tās jēdzieniskā skaidrojuma materiāls sniegts "Latvijas 12. gadsimta beigu – 17. gadsimta vācu piļu leksikonā (Caune, Ose 2004) un grāmatā "Latvijas viduslaiku piļu pētniecība 18.–20. gadsimtā", it īpaši terminoloģijas un tipoloģijas sadaļā (Ose 2001: 126–140); tomēr autore uzsver, ka joprojām nav izstrādāta un apkopota viduslaiku militārās arhitektūras terminoloģija latviešu valodā (turpat, 128).

Diskusiju par jēdzieniskās nozīmes precizitātes aspektu termina lietojumā ilustrē komentārs par to, kāpēc termina *Latvijas brīvvalsts*¹⁵ vietā ir jālieto termins *Latvija* vai *neatkarīgā Latvija* (Dunsdorfs 1980: 254), vai norāde saistībā ar Livoniju kā koloniālu valsti, ka modernā kolonizācija būtiski atšķiras no *Ostsiedlung* jeb viduslaikos notikušās vācu migrācijas un apmetņu veidošanas Austrumeiropā (Dunsdorfs, Spekke 1964: 17, 49). Grāmatā skaidroti vairāki termini, piemēram, kāpēc *knevel spete*, t. i., *Knüppel Spiesse*, nav sētas miets, bet īss šķēps ar šķērsroku (turpat, 133, 134), vai tas, ka 16. gadsimtā vārdu *leimanis*, *novadnieks* un *bajārs* nozīme ir viena un tā pati, t. i., brīvnieks un brīvzemnieks (234); detalizēti aplūkoti termini *mārka* (522–524), *kauss* (526), jēdzienu *latviešu ciltis/latviešu tauta* lietojuma problēma saistībā ar 16. gadsimta vēsturi (turpat, 695–709) u. tml.

Būtisks analīzes aspekts ir terminu nozīmes izmaiņas. Indriķa hronikā termins *krievs* (*ruthens*) lietots divās nozīmēs: krievu tautības cilvēks un – daudz biežāk – grieķu katoļticībā kristītais iedzīvotājs (Dunsdorfs 1980: 89). Termins *Knecht* noteiktu laiku apzīmēja bruņinieku (angļu valodā *knight*), bet vēlāk kalpu; skaidrota termina *ārtaugs* mainīgā nozīme (Dunsdorfs, Spekke 1964: 525). Šī grāmata vedina pamanīt arī atšķirīgu skatījumu uz terminu kā vārdkopu *pils novads* (turpat, 124; u. c.) vai kā salikteni *pilsnovads* (šī forma konsekventi lietota, piemēram, izdevumā "Latvijas zemju robežas 1000 gados"; Caune 1999).

Analizēts termins *dzimtbūšana* un tā formālie varianti *dzimtbūve* (Dunsdorfs, Spekke 1964: 403; šo terminu izmanto, piemēram, Žanis Karlsons (1899–1976) grāmatā "Ordeņa laikmets Latvijā"; Karlsons 1936) un *dzimtniecība*. Vēlāk diskusija par šiem terminiem turpinājās. Rasma Grīsele (1922–2013) norāda, ka priekšroka būtu dodama terminam *dzimtniecība* (līdzīgi terminam *verdzība*; atvasinājumos līdzība

15 *Brīvvalsts* – kalks jeb burtiski pārtulkots vārds no vācu valodas (*Freistaat*). Saskaņā ar latviešu valodas leksikogrāfiskajos avotos minēto nozīmi vārds apzīmē neatkarīgu, suverēnu valsti (LLVV 1 1972: 129). Līdztekus valodnieks Juris Baldunčiks norādījis: "Šodienas cilvēki, sakot *pirmā brīvvalsts*, domā – neatkarīga valsts. Bet vārds *brīvvalsts* toreiz un arī pirms tam bija *republikas* sinonīms" (Kokareviča 2018).

saskatāma, piemēram, starp vārdiem *bagātnieks* un *dzimt(i)nieks*), jo atbilstoši analogijas principam *dzimtbūšana* ir tikpat "dīvains saliktenis" kā *slimbūšana* (Grīse 2007b [1989]: 70). Kontekstuāli būtiski ir minēt, ka terminoloģisko apsvērumu kopsakara svarīgumu ilustrē valodnieces komentārs par vārdu *ēdnīca*, ko Rasma Grīse uzskata par latviešu valodā neiederīgu – tajā izmantotā izskaņa *-nīca*, taču svarīgāk, ka tas veidots no darbības vārda, tāpēc Grīse par latviešu valodai atbilstošāku atzīst vārdu *ēstuve* (Grīse 2007a [1983]: 264); tomēr, līdzīgi vārdam *ēdnīca*, arī vārds *dzimtbūšana* latviešu valodā ir labi iedzīvojies jau sen. Šādās situācijās vārdus "apkarot" nebūtu jēgpilni.

Cits terminoloģiskas diskusijas piemērs ir polemika saistībā ar Andreja Irbes (1924–2004) grāmatu "Autors dzimis Livonijā", ko pats autors, acīmredzami apjauzdam vēsturisko pretrunu, komentē ar skaidrojumu, ka viņš ir dzimis nevis Livonijā, bet Vidzemē, un piebilst, ka viņa zviedru valodā izdotās grāmatas nosaukums latviski tulkojams – "Dzimis bij. zviedru Livonijā", lai gan vēsturē ir zināma zviedru Vidzeme, nevis zviedru Livonija (Jāņsons 1979: 7).

Vērtīgs ir Leonarda Latkovska (1905–1991) komentārs par vēstures terminiem trimdas latgaliešu izdevumā "Dzeive". Piemēram, arī pašlaik par nezinātnisku uzskatīto jēdzienu *Senlatvija*¹⁶ (arī *Senā Latgale*) viņš nodēvē par dzejisku izgudrojumu, jo tas nav attiecināms uz senajiem laikiem (Latkovskis 1985: 21). Franča Baloža (1882–1947) izmantotajā ciltis apzīmējumā *letgalieši* (nevis tradicionālajā latviešu rakstībā *latgalieši*) Latkovskis saskata pat politisku motivāciju, lai vedinātu secināt, ka hronikās minētie letgaļi nav latgaļi; šādā pieejā, piemēram, kurši būtu kuroni u. tml. Jāpiebilst, ka Antons Breidaks (1932–2002) pamatoti noraida dažu autoru proponēto iespēju, ka pastāvējušas divas atsevišķas ciltis – letgaļi un latgaļi (Breidaks 1999: 30, 31; Breidaks 2007a: 541, 542).

Līdzīgā veidā Leonards Latkovskis precizē *karaļa* (pāvesta kronēts valdnieks), *ķeizara* (latviešu tradīcijā tā saukti vācu vai krievu monarhi) un latviešu senajai hierarhijai atbilstošo jēdzienu *virsaitis*, *valdnieks* un *ķēniņš* (ciltis vai dzimtas vecākais) nošķīrumu. Viņš norāda, ka *ķēniņš* latviešu valodā ir vispārīgākais monarha apzīmējums; ģermānismam *kungs* (un tā atvasinājumiem *kundziņš*, *kundzisks*, *kungaste* – analogija: mielasts – u. c.), kas saistās ar svešo, ar ienācējiem, raksturīga arī negatīva konotācija (par to liecina arī frazeoloģismi, piemēram, *dzīvot zem kunga*; *būt zem kunga*

16 Periodika.lv resursos šis vārds pirmo reizi minēts 1916. gadā kā *senā Liwonija jeb Senlatvija* (AV, Nr. 12, 2); pēc tam arī 1916. gadā: *Wifj zehlakee jutis fenlatwijas kareiwigo garu fawās kruhtīs* (LSa, Nr. 182); kopš 20. gadsimta 20. gadiem to bieži lieto vēstures izdevumos. Lai gan jēdziens "Senlatvija" par zinātnisku nav kļuvis, jāpiemin, ka, piemēram, jau kopš 19. gadsimta 70. gadiem izmantotais vārds "sentauta", iespējams, ir piemērotāks apzīmējums nekā savulaik, piemēram, Jāņa Endzelīna (sk., piemēram, Endzelīns 1920: 177) un Indriķa Šterna (sk., piemēram, Šterns 1985: 59) piedāvātais apzīmējums "maztauta".

pātagas). Autors norāda, ka trūkst informācijas par to, kā latviešu senči dēvējuši valdniekus; viņus mēdz saukt vārdā vai arī personvārds tiek apvienots ar vietas vārdu (*Visvaldis*; Latkovskis 1985: 22, 23).

Baltvāci, baltvācieši, vācbalti vai vācbaltieši –

polemika par precīzāko apzīmējumu

Mārtiņš Mintaurs (Mintaurs, Zanders 2023: 38) piemin terminu *baltvācieši* un atzīst to par latviešu valodas loģikai atbilstošāku nekā vārdu *vācbalti*. Arī Rasma Grīse (2005a [1996]: 127) norāda, ka Baltijas vāciešus, kas nemaz nav balti, dēvēt par *vācbaltiem* ir tikpat nejēdzīgi kā Krievijas vāciešus par “vācslāviem” vai Vācijas krievus – par “krievģermāņiem”. Vēstures diskursā bieži atsauces uz vācbaltiešiem (sk. arī LLVV 8 1996: 234). Vārds darināts pēc vācu parauga *Deutschbalten*, kas atbilst vēsturiskajai izpratnei¹⁷ un pašā vācu kopienā par vēlamo atzītajam variantam (plašāk sk. Lēbers 1997; Karulis 1997; Zellis 2017).

Saskaņā ar tiešsaistes datubāzes periodika.lv dotumiem vārds *vācbalti* lietots ne vēlāk kā 1889. gadā (BV, Nr. 178), bet jau desmit gadus pirms tam – *Baltijas vācieši* (BV, Nr. 42), kas vedina domāt par vācu kopienas piepešu aktīvu vēlmi tolaik definēt savu identitāti uzsāktās rusifikācijas kontekstā. Latviešu valodas izteiksmes tradīcijas kontekstā saliktenis *vācbaltieši* var nedaudz mulsināt – parasti runā par Baltijas krieviem (nevis par krievu baltiešiem vai krievbaltiešiem), Baltijas poļiem (nevis par poļu baltiešiem) u. tml. (piemēram, pastāvēja Baltijas Krievu institūts, nevis Krievu baltiešu institūts vai Krievbaltiešu institūts). Apsvērums, ka saliktenī *baltvācieši* vācieši kļuvuši par etniskiem baltiem, neatbilst šī salikteņa tradicionālajai izpratnei, ka tie ir Baltijas vācieši (LLVV 8 1996: 234), nevis baltu vācieši. Tomēr jēdzieniski termins *vācbaltieši* ir precīzāks nekā *vācbalti* – terminā *vācbaltieši* etniskās atsauces vietā izmantots Baltijas teritorijas iedzīvotāju apzīmējums *baltieši*.¹⁸

17 Baltijas vāciešu kopienas specifiku lakoniski formulē mākslas vēsturnieks Imants Lancmanis, norādīdams, ka “gadsimtu gaitā vietējā vāciskā kultūra ieguvusi savu izteiktu savdabību, kas to būtiski nošķir no vāciešiem, pie tam ne tikai izrunas un leksikas ziņā. Ciešā saaugšana ar Baltijas zemi pakāpeniski noveda pie tuvošanās kādas citas, atšķirīgas tautības izveidei” (Lancmanis 1994: 4).

18 Vārda *baltieši* pirmie lietojumi periodika.lv dotumos attiecas uz 1862.–1863. gadu (piemēram, *baltiešu jūra* un *baltiešu advokāti*). 1906. gada “Konversācijas vārdnīcā” skaidrots, ka ar vārdu *baltieši* vispirms apzīmēti Baltijas vācieši (KV 1 1906: 293); sal. *balti jeb baltieši* (ME I 1923: 257); *baltietis ‘ein Lette aus Liv- oder Kurland’* (“latvietis no Livonijas vai Kurzemes”; EH I 1934: 202). Šķirklis nav iekļauts “Latviešu literārās valodas vārdnīcā”, bet skaidrojums “Latviešu izlokšņu vārdnīcā” ir šāds: *baltietis ‘baltu tautu piederīgais’* (LIV 2005: 169).

Termina *aizvēsture* diskurss

Vairāki vēsturnieki ir pievērsušies joprojām plaši lietotajam terminam *aizvēsture* (vācu valodā *Vorgeschichte*, angļu valodā *prehistory*; ieskatu jēdziena vēsturē sk. Vijups 1999), apšaubot tā atbilstmi jēdzieniskajai nozīmei (līdzīgi pausts, ka ir zinātniski nepamatoti vēsturi iedalīt senajos laikos, viduslaikos un jaunlaikos). Tiek aizrādīts, ka *aizvēsture* norāda uz kaut ko, kas atrodas aiz vai ārpus vēstures, lai gan faktiski ir runa par vēstures daļu, par kuru nav saglabājušies rakstu pieminekļi un kas aptver laikposmu līdz rakstu valodas pirmsākumiem.

Armands Vijups norāda, ka padomju okupācijas laikā termins *aizvēsture* uzskatīts par nevēlamu marksistiski-leņiniskās teorijas kontekstā,¹⁹ tomēr jāpiebilst, ka pret to izskanējuši viedokļi gan pirms okupācijas, kad kādas Latvijas vēstures institūta sēdes svinīgajā runā (autors nav minēts) 1939. gadā tiek norādīts "uz nelaimīgi ieviesušos terminu "aizvēsture"" un par vēlamu Kārļa Ulmaņa iespaidā atzīts termins "senvēsture" (sk. Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1939, Nr. 1, 150.–154. lpp.), gan arī vairākos latviešu trimdas izdevumos. Tā kā vārdi *senvēsture* (vācu valodā *Urgeschichte*) un *aizvēsture* tikuši zināmā mērā politizēti, pausta vēlme to vietā izmantot terminu *pirmvēsture*.²⁰ (Plašāk sk. Latkovskis 1985: 21, 22; Vijups 1999: 40, 43; Vīksniņš 1976.) Tomēr jāpiekrīt, ka nepieciešamība aizstāt terminu *aizvēsture* ir apšaubāma. Problēma izriet no pārlieku burtiskas vārda *aizvēsture* morfoloģisko elementu semantikas interpretācijas, bet līdzīga morfoloģiskā modeļa vārdu, piemēram, *aizsākums*²¹ 'pats sākums; iesākums' (LLVV 1 1972: 105), nozīme pieļauj arī citu *aizvēstures* skaidrojumu, proti, ka tas ir vēstures pats sākums.

Armands Vijups uzsver arī konkurējošo terminoloģisko apzīmējumu *aizvēsture* un *senvēsture*²² lietojuma nekonsekvenci (1999), sniedzot ieskatu vēstures periodi-

19 Iespējams, ka to zināmā mērā ilustrē norāde, ka ar priedēkli *aiz-* atvasinātie lietvārdi (*aizvēsture*, *aizmūžs*) laika nojēguma nozīmē vairs nav produktīvi mūsdienu latviešu valodā (Ahero u. c. 1959: 185).

20 Periodika.lv dotumos vārds *pirmvēsture* pirmo reizi lietots 1886. gadā, kad rakstam *Lettisch=littauische Urgefchichte* sniegts tulkojums *Latweefchu=Leifchu pirmwehture* (DL 1886, Nr. 45).

21 Periodika.lv dotumos pirmais vārda lietojums gan liecina par citu nozīmi: *feedu bikerifchi ir pahrpilditi no wiswifadiem mafeem kukainifcheem, kuri ifgrauſch tanis auglu aiffahkums jeb dfeedjerifchus* (LA 1896, Nr. 23), t. i., nozīmē 'aizmetņi'. Taču jau drīz vārds lietots pašlaik literārajā latviešu valodā zināmajā izpratnē: *Ufmā un Ufmeneekos weenmehr ta aiffahkums dſenams* (Lautenbahs 1902: 527).

22 Latviešu valodā saliekteni ar atkarīgo elementu *sen-* ir produktīvi. Līdztekus šajā rakstā minētajiem vārdiem *Senlatvija*, *senvēsture*, *senlaiki*, *senlieta*, *senvieta* un *sentēvi* var minēt arī vārdus *senraksti* (*Kahdā fen=Paul=Troa=fchato pilfehtā atrodofchā wehfturifkā fenrakftā par fcho pilfehtu lafam tuwaku apfihmejumu*; MV M 1895, Nr. 2, 141), *Sengriekija* (*fen=Greekijas falu*; TFP 1893, Nr. 39, 640) un *senpasaule* (*pehtitaja zentibu apmeerinat, kurfch ftudeerē aridſan ihtioſaurus (zivs=ķirfaka, fenpaſaules kuftonu fuga ftarp ſiwi un ķirfaku*; P 1881, Nr. 15, 162); *mamuts (tatar.) – fenpaſaules*

zācījas nosaukumu izmaiņās. Taču šos datus ir vērts precizēt. Piemēram, norāde, ka Ata Kronvalda darinātais vārds *pirmatne* pirmo reizi lietots rakstā "Kaṛfch meera=laikōs" (papildus jāprecizē pirmpublicācijas dati: BV 1872, Nr. 36, 293), jāpāpildina ar datiem, ka vārds *pirmatne* lietots jau J. Bantina 1868. gada rakstā (DuB Nr. 3-18, 72). Vārds *senvēsture* periodika.lv dotumos lietots 1872. gadā: *Minetā fwehtnižē tapa fwarigi burti ufglabati, kuṛi par muhfu fentehwu fenwehšturi runajufchi* (Šlēziņš 1872: 189), tomēr plašākā lietojumā vārds ienāca 19. gadsimta 80. gados. Apzīmējums *priekšvēsture* lietots 1889. gadā (Dinsbergs 1889: 1) un 1892. gadā kā *preekfchwehštures jeb teiku laiks*²³ (Dinsbergs 1892: 14). Jāpiekrīt Armandam Vijupam, ka 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā nedaudz biežāk lietots termins *aizvēsture*. Turklāt vārda *priekšvēsture* lietojumā laika gaitā par biežāko kļuvusi cita, neterminoloģiska nozīme: 'situācija, apstākļu, darbību kopums, kas pakāpeniski izraisa (piemēram, notikumu)' (LLVV 6₂ 1987: 388). Šādā kontekstā terminoloģiskais lietojums ir problemātisks, it īpaši salīdzinājumā ar iespējamo terminoloģisko izvēli par labu *pirmvēsturei*, kam nepiemīt daudznozīmība.

Sasaistē ar aizvēstures diskursu jāpiemin, ka vārdkopa *fenneji laiki* lietota Ata Kronvalda rakstā "3eenigam "Garram"" (BV 1870, Nr. 46, 366). Vārdiem *senatne* (arī rakstībā ar dubulto *nn*: *wiffahs muhfu fkolahs par tehwijas fennatni ittin ne kas ne-teek mahžihts*; BV 1869, Nr. 95, 752), *senatnība* un *seniene*, līdzīgi *pirmatnei*, piemīt terminoloģijā nevēlams poētiskums, un pirmos lietojumus un autorību aprakstījis Juris Baldunčiks (2024 [2008]: 14, 15). Vārds *senlaiki* pretēji Armanda Vijupa norādei par izmantošanu 19. gadsimta 70.–80. gadu periodikā lietots, piemēram, jau 1863. gadā:²⁴ *fchihs fallas, kam fenlaikos dafchads liktens bijis* (PA, Nr. 4, 31), arī vienskaitļa formā: *fenlaika buhwejumus uffihmeja* (PA 1864, Nr. 35, 278); *par [...] fenlaika*

elefants (SVG 1906: 157). Tomēr izmantotas arī vārdkopas: *ievefti no fenahs Greeķijas Krimā* (BV 1899, Nr. 195); *tahs lafot, mums garā attehlojahs fenā pafaule* (LA SN 1901, Nr. 66, 110); *kaṛukahrigo barbaru tautu ufbrukumi gahfa feno pafauli* (PA 1903, Nr. 58). Senā pasaule latviešu valodā zināma arī kā antīkā pasaule: *antikā pafaulē peekrita dafchā Jiṇā loma* (MV M 1899, Nr. 10, 47). Interesanti, ka vismaz vienā tulkojumā nozīmē 'senpasaule; senie paradumi' lietots vārds *antika*; uztveramībai sniegts plašāks mikrokonteksts: *Wahzu ziltis, kuṛas eekaṛoja Galliju, Italiju un fpaniju, peeṇehma Romas walfts walodu un wezahs kulturas panahkumus un zaur to eefahkumā pahrfpehja fawus zilts brahļus Jeemeļos. Tapeh3 kulturas Jiṇā lihdf pat jaunakajeem laikeem Romaṇi bija zītām Europas tautām preekfchā. Bet pamafam nefamaļfītās Ģermanu ziltis Jeemeļos ari atfwabinajās no wežās antikas [...]. Tapeh3 mehs tagad redfam jo gaifchi wiṇpus juhṛas, ka ģermanifms weenmehr dodas uf preekfchu, kamehr Romaṇu faule fahk noreeteht* (Peterss 1899: 1).

23 Autors lieto arī vārdkopu *senvecie laiki* (Dinsbergs 1892: 251).

24 Turklāt jau 1802. gadā izdotā tekstā lasām: *kā tahdi fenn laikos turreti* (KCL 1802: 10).

zeloſchanu (Dinsbergs 1882: 9). Vārdkopa *ſentehwu laikilietota* 1870. gadā (BV, Nr. 31); *ſenlatweefchi* – 1887. gadā: *peh3 ſenlatweefchu eeraduma* (DL, Nr. 298).

Vērtīgu kontekstualizējošu ieskatu šajā vārdu grupā sniedz arī leksikogrāfiskie avoti: Jāņa Langija (1615–1690) 1685. gada vārdnīcā *vorzeiten, in alten Zeiten* – *we3ohs laikohs* (L 1936 [1685], 131); *старобытный* – *senlaiku, ve3laiku* (KLVV 1872: 585); *davno* – *sen, senlaikus; no senienes, no vecu veciem laikiem* (turpat, 110); *die Alten* – *wezu laiku ļaudis* (Ulmann und Braſche, 1880, 32); *antik* – *wezu laiku-, ſenaju laiku-, ſenajas pagahtnes-, pehz wezu laiku wihjes; Antike* – *ſenlaiku ſkunſtes darbs* (turpat, 55); *ehemalig* – *zitkahtigs, zitkahtrejs; wezu laiku-; ſenigs* (turpat, 218). Pārsteidzoši, ka 1906. gadā izdotajā "Politisko svešvārdu grāmatā" iekļauta gan *hiſtorija* (PSG 1906: 63), gan *prehiſtorija* ar skaidrojumu *aifwehſture, pirmwehſture* (turpat, 138),²⁵ lai gan svešvārds *prehiſtorija* latviešu valodā nevienā posmā netiek aktīvi izmantots (periodika.lv un gramatas.lndb.lv dotumos vārds *prehiſtorija* lietots divas reizes, bet *prehiſtorisks* – septiņas reizes).

Dažu vēstures terminu lietojumu vēsture

Raksta ierobežotā

apjoma kontekstā šajā nelielajā sadaļā iekļauti daži vēstures jomā nozīmīgi termini, ilustrējot trīs no rakstā jau norādītajām vēstures terminu kategorijām. Daudzveidības nolūkā izvēlēti ne tikai specifiski vēstures zinātnes pamattermini (*vēsture, arheoloģija, muzejs*), bet arī starpnozaru termini (*hipotēze, izcelsme, rokraksti*), kuru vēsturisko variantu un lietojumu vēsture līdz šim nav detalizēti apzināta.

***ſtahſti* (1685) – *iſtoriji* (1855) – *iſtorija* (1862) –**

***hiſtorija* (1868) – *wehſture* (1868) – *wēſture* (1884)**

Dažādas vēsturiskās

formas un rakstības latviešu valodā ir piedzīvojis pats vēstures kā izziņas jomas apzīmējums. Starp vēsturi kā *ſtahſteem* (tajā pašā lappusē arī *ſtahſtiſchana, ſtaſtitais (ein Erzehler), iſſtahtitiht*) Jāņa Langija 1685. gada vārdnīcā (*eine Histori – ſtahſzti*; L 1936 [1685]: 283) un Krišjāņa Valdemāra lietoto izteiksmi *wehſtures gabali* (D, 1875, Nr. 15, 190) ir divi gadsimti. Paša vārda *vēsture* etimoloģiskie, autorības un pirmā lietojuma dati sniegti Konstantīna Karuļa (1915–1997) "Etimoloģijas vārdnīcā" (Karulis 1992: 1150), tomēr datus vērts papildināt.

25 Arī 1912. un 1921. gadā izdotajās svešvārdu vārdnīcās ir *hiſtorija* (SV 1912: 125; PVSVG 1921: 124), *panhiſtorija – wiſjiniba* (SV 1912: 208; PVSVG 1921: 273), *polihiſtorija – daudſſinaſchana* (SV 1912: 293; PVSVG 1921: 298) un *prehiſtorija* (SV 1912: 299; PVSVG 1921: 304), kas cita starpā, iespējams, liecina par iepriekšējās vārdnīcās iekļauto leksisko vienību diezgan automātisku iekļaušanu jaunajā izdevumā.

1773. gada vārdnīcas šķirkļos norādīts, ka *die Geschichte – tas Notikkums* (Lange 1773: 215) un *die Geschichte, historien – tieftahfti* (turpat, 321), bet 1820. gada vārdnīcā: *Geschichte – ftahfts* (Stenders 1820: 63). Pēc ilgstošās [pasaules; Kurzemes u. tml.] stāstu izmantošanas 19. gadsimta vidū visai īsā laikposmā savstarpēji konkurēja grieķu *historía* tuva rakstība: vēsturiskajai formai *iftorija* 1862. gadā konstatēti divi raksturīgi vārdlietojumi: *iftorija ir ftahfti pahr eewehrojameem notikkumiem, darbeem un wihreem, kahdi pasaulē bijufchi* (PA 1862, Nr. 1, VI) un *mufikas ftahftus jeb iftoriju* (PA 1862, Nr. 2, 10); tā lietota arī 1863. gadā: *tautas iftoriju (ftahftu) rakftitaji un avifnieki* (PA 1863, Nr. 1, 2). 1868. gadā vienā publikācija ir pat divas rakstības formas: *ftahftus par iftoriju jeb hiftoriju* (DuB Nr. 3-1, 1). Periodika.lv dotumos *iftorijai* 19. gadsimta 60. gados ir pieci, bet 80. gados – tikai trīs vārdlietojumi. Jāpiebilst, ka līdztekus vīriešu dzimtes daudzskaitlim (*Bihbeles ftahftus (iftorijus)*; LA 1855, Nr. 7) vismaz viens vārdlietojums periodika.lv dotumos liecina arī par daudzskaitļa formas sieviešu dzimti: *loti deriga leeta ir iftorijas (ftahfti)*; LA 1881, Nr. 45, 86).

Jaunvārdu *wehfture* Atis Kronvalds pirmo reizi lieto rakstā "3eenitam ammata biedrim Taurinam": *Bet uz pafaules=ftahfteem jeb wehfturi (hiftoriju) raudfidamees, finnams fmellam pa3eetibu fawâ 3ihnifchanâ* (DuB, Nr. 3-36, 143). Tomēr gan jēdziena, gan jaunvārda precīzu skaidrojumu viņš sniedz 1869. gadā rakstā "Kahds wahrds par muhfū wallodu": *Tâ ka pumpurs ir pampfchanas fekme (Erfolg, Resultat), tâ wehfture irr wehftifchanas fekme. Wiffas fīņņas, wiffus ftahftus par kahdu buhfchanu, par kahdu walfti kopâ faņemot, dabbufim wiņņas wehfturi, tâ tad: pafaules ftahfti, wah3. Erzâlungen über die Welt (Erde); pafaules wehfture, Geschichte der Welt (Erde); wah3iski Geschichte, greeķifki hiftoria atwaffinats no wehftiht; wehftihfchanas fekme* (BV, Nr. 59, 463).

Neilgu laiku vārda formas tiek lietotas pamišus, reizēm pat vienā publikācijā, piemēram, *dibbinajees uf hiftorijas notikkumeem [...] to iffkaidrodams, kas ar wehfturi ne maf nefadderetu* (BV 1869, Nr. 95, 751).

1884. gadā laikraksta "Balss" publikācijās vārds pirmo reizi rakstīts ar burtu s atbilstoši atšķirīgai ortogrāfijai: *Gadu tûkstôshi un simteņi ar sawu wêsturi lîdzinajami milfigi warenai strawai* (B 1884, Nr. 11, 4). Īpaši jāizceļ togad no pārējās laikraksta daļas atšķirīgā rakstībā publicētais raksts par Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas darbu, kas iezīmē gatavošanos pārejai uz antikvo rakstību: *apradija cik ļoti svarīga ir tadu vardu krafana un izskaidrofana gan preekf valodas, gan preekf vestures petifanas* (Nr. 32, 5).

Leksikogrāfisko avotu dotumi liecina, ka 1878. gada "Svešo vārdu grāmatā" norādīta *hiftorija – (lat.) ftahfts, wehfture* (SVG 1878: 13), bet 1886. gada (un arī 4. izdevumā 1906. gadā) "Svešo vārdu grāmatā" ir šķirklis *hiftorija – (lat.) wehfture, notikums* (SVG 1886: 94). Tomēr 1934. gada "Svešvārdu vārdnīcā" ir tikai *historiografs* un *historiografija* (SV1934: 105).

Profesijas nosaukums pirmo reizi minēts 1868. gadā: *no faweem hiftorneekeem wairak nepraffija, ne ka lai fiņņas un atkal fiņņas un jaunas fiņņas ifgudro* (DuB 1868, Nr. 3-1, 1). Šādu vārdlietojumu gan ir ļoti maz. Vārds *wehfturneeks* lietots jau 1869. gadā: *Kreewu wehfturneeks* (BV 1869, Nr. 13, 99); arī: *Greeķu wehfturneeks Ptolemajs* (S. W.²⁶ 1869: 383).

Jāpiebilst, ka termins *kultūrvēsture* arī lietots jau 19. gadsimta otrajā pusē, piemēram, *kultuhrwehfture* (LA 1873, Nr. 30, 237) un *kultuhras=wehfture* (BV 1880, Nr. 233, 1).

Arķeoloģija (1872) – archeoloģija (1878) – arhaioloģija (1886) – arheoloģija (1926)

Jāuzsver, ka norādītie termina *arheoloģija* rakstības variantu gadskaitļi neiezīmē to secīgās izmaiņas, kad jauno rakstību konsekvēnti sāk izmantot iepriekšējās vietā, bet gan tikai pirmos attiecīgās rakstības lietojumus, kas konstatēti periodika.lv un gramatas.lndb.lv dotumos.

Līdzīgi daudziem no klasiskām valodām aizgūtiem vārdiem, ilgu laiku latviešu valodā vienlaikus pastāv atšķirīga rakstība (sk. 1. tab.).

1. tabula. Vārda *arheoloģija* rakstības atšķirības.

<i>archeoloģija</i> un <i>arķeoloģija</i> : <i>apxexonozia</i> – arķeoloģija (<i>wezlaiku leetu</i>) <i>šinatiba</i>	KLVV 1872: 5
<i>Alterthumstunde</i> – <i>wezu laiku finafchana</i> , arķeoloģija	Ulmann und Braſche 1880: 33
<i>filoloģijas</i> un archeloģijas <i>beedribas nodaļa Kijewā</i>	RL 1878, Nr. 127
arķeoloģija un <i>antropoloģija</i>	Brīvzemnieks 1881: 190
archeoloģijas <i>kommisija</i> [...] archeoloģijas <i>beedriba</i>	BV 1886, Nr. 242
archeoloģija – (<i>greeķ.</i>) <i>fenlaiku finiba</i>	SVG 1906: 26
<i>Nebuhdams nekahds</i> <i>ſpecialiſts</i> archeoloģijā	Dr 1913, Nr. 2, 251
Archeoloģija un <i>karfch</i>	BV 1919, Nr. 5
arķeoloģija	LSu 1926, Nr. 37–38, 415

Rakstība *archaioloģija* lietota, piemēram, izdevuma "Rota" 1886. gada 2. numurā: *3eļfch, pa kuru mehs fche fchoreif gribam nolaiſtees fchini bagatajā kalnaraktuwê, ir archaioloģija, fenatnes pehtiſchana* (Lautenbahs 1886: 18),²⁷ tomēr īpaši plaši šo rakstību lieto 20. gadsimta 20. gados – līdztekus rakstībai *archeoloģija*, *arķeoloģija*

26 Šādi savus rakstus paraksta Aleksandrs Vēbers (1848–1910), sk. Ģinters 1928: 301.

27 Īpašības vārds rakstībā *archaisks* lietots 1903. gadā: *archaiſkais laikmets* (MV M, Nr. 9, 716).

un arī *archioloģija*. Rakstības dažādību un svārstīgumu, tostarp divskaņa *ai* lietojumu, nosaka atšķirīgs skatījums uz centieniem panākt saskaņu ar cilmes, t. i., grieķu, valodu (plašāk sk. Bergmane, Blinkena 1986: 153–154). 1906. gada "Konversācijas vārdnīcā" vārds sniegts tikai rakstībā *archeoloģija* (KV 1 1906: 169), bet Arveda Švābes "Konversācijas vārdnīcā" – tikai *archaioloģija* (LKV 4 1927–1928: 818). 20. gadsimta 30. gados būtiski samazinājās rakstības *arheoloģija* lietojumu skaits; vēstures izdevumos šī rakstība faktiski vairs netiek izmantota, taču vēl mazāk ir lietojumu rakstībā *archeoloģija*, turpretī visbiežāk konstatējama rakstība *archaioloģija*, kas krasi samazinās līdz ar padomju okupācijas sākumu un drīz izzūd. To noteica Latvijas PSR Ministru padomes 1946. gada 5. jūnija lēmums par ortogrāfijas maiņu un divskaņa *ai* aizstāšanu ar *e* no grieķu valodas cēlušos svešvārdos (nemainījās vārdi, kuros *ai* veido atsevišķas skaņas, kā *arhaisks*). Rakstībā *archeoloģija* no Latvijas PSR izdevumiem izzuda tikai pēc 1957. gada 26. decembra lēmuma latviešu valodas vārdos burtu kopu *ch* aizstāt ar burtu *h*.

Profesijas nosaukuma forma periodika.lv dotumos pirmo reizi lietota 1875. gadā: **Archeologi nebudami un tadehl ijjinaht nejudadami** (Gaidulis²⁸ 1875: 290). 1892. gada izdevumā lietotas uzreiz divas rakstības: *archaiologi* (*arheologi*; Dinsbergs 1892: 63).

Mufeum (1823) – mujeja (1862) – mujejs (1889) un

krahtekļi (1834) – krahjams (1856) – krahtuwe (1857)

Vārda *muzejs* sākot-

nējā rakstība latviešu valodā ir gluži identiska tā rakstībai vācu valodā: *Ta beedriba muhfū pilsatā, ko Kurjemmes **Mufeum** sauž, un kas wifas tahs leetas falaffa un glabba, kas Kurjemmei itt ihpafchi piederr jeb par godu irr* (LA 1823, Nr. 21) un *Kurfemmes Mufeum, jeb dihwainu leetu krahfchanas=weeta* (Šulcs 1832: 158).

Vēlāk redzami centieni rast latviskāku variantu: *Daudf wiņņu tahdu uf Eiropa atwefti un dabbas=leetu **krahtekļos (mujeūm)**, kā Jelgawâ useetama) top glabbati* (LA 1834, Nr. 25). Tomēr vēl noteiktu laiku galvenokārt lietota šī grieķu cilmes vārda, visticamāk, vācu valodas ietekmē veidojusies rakstība: *Wiffu to leelu krahjumu tee nu nofaukufchi par "**Mufeumu**"* (LA 1851, Nr. 49). Periodika.lv dotumos iespējams konstatēt arī formu *muzeja* sieviešu dzimtes lietojumā: *Japaneefchu fuhtitee eekfch femmes kopfchanas **mujejas** Peterburgā; no mujejas fchķirdamees tee pateizahs waldneekeem* (PA 1862, Nr. 11, 106), *Parījes mujeja [...] bij peefuhtijufe krahjumu* (PA 1862, Nr. 16, 173). Arī "Pēterburgas Avīžu" 1862. gada svešvārdu sarakstā: **mujeja** – *mufahm, t. i., gudribahm un fkunftehm fwehtita weeta; krahjums no dafchadahm leetam, kas kohpâ faderr* (VIII lpp.). 1878. gada "Svešu vārdu grāmatā" ir *mujeums* (SVG 1878: 25), bet 1886. gada "Svešu vārdu grāmatā" (arī 4. izdevumā 1906. gadā) – *mujeja* (SVG 1886: 169; SVG 1906: 175). Tomēr 1913. gada "Krievu-latviešu vārdnīcā" lasām iekššķirkļa vārdu: *μυзеѳ – mujeja*

28 Toma Gailīša-Gaiduļa (1843–1917) pseidonīms, sk. Ģinters 1928: 255.

(*muzejs*; KLV 1913: 395). Turklāt šķirkļa vārds *muza* – *muja* uzsver, ka vārdā *muzejs* latviešu valodā joprojām tiek saskatīta tieša jēdzieniska saistība ar mūzām. Locījumu dēļ nevar pārliecinoši konstatēt, kad latviešu valodas publikācijās sāk lietot vārdu *muzejs*, tomēr ne vēlāk par 1889. gadu: *Mahjrupneecibas muzejs Maḡkawâ* (BV, Nr. 5).

Jura Alunāna 1857. gadā darinātais jaunvārds *krātuve* (Karulis 1992: 419) iekļauts arī abās 1872. gada vārdnīcās: *museja – dabas un skunstes leetu krahtuwe* (KLVV 1872: 251) un *Bibliohek – biblioteka, grahmatu krahjams, krahtuwe* (Ulmann und Braŋche 1880: 136). Uzmanību piesaista arī vārds *krājams*, kas te acīmredzot lietots lietvārda funkcijā (sk. arī: *daŋchadu rakŋtu krahjams* (Inland 1856, Nr. 22, 355) un *pee [...] uppes usgahja leelu fewelu krahjumu*; DuB 1867, Nr. 2-13, 52), lai gan vārds jau, piemēram, 1826. gadā, lietots mūsdienu literārajā valodā raksturīgajā gramatiskajā funkcijā: *grahmatas, no gaddu gaddeem krahajamas* (LA, Nr. 10). Pēc 1870. gada periodika.lv dotumos vārda *krahjams* lietojumu lietvārda funkcijā nav izdevies konstatēt.

Hipotēze (pieņēmums)

Periodika.lv un gramatas.lndb.lv dotumos svešvārda *hipotēze* pirmie lietojumi reģistrēti 1872. gadā: *ḡawu hipoteḡi (peeņehmumu) dibinajam wisnotaŋ uŋ to, ka wehl fchodeen “tautu ŋaliņas”, kuņas lai gan 3aur ḡwefchahm tautahm taḡlu 3ita no 3itas atŋchķirtas, tomehr gan drihŋ to paŋchu walodu runa* (BV 1872, Nr. 29, 230). Līdzās svešvārdam norādīts latviskais sinonīms. Būtiski norādīt, ka iepriekš vārds *pieņēmums* lietots arī nozīmē '[svešā] aizguvums': *palikka par 3ilveku, kas ḡawu tautibu wairak 3eeni, ne kâ fchahdus tahdus peeņehmumus no 3ittahm tautahm* (BV 1870, Nr. 37, 293). Tomēr citā publikācijā vārds izmantots pašlaik literārajā valodā zināmajā nozīmē ('doma, ideja, spriedums, priekšstats, ko uzskata par patiesu, parasti bez stingra pamatojuma'; LLVV 6₂ 1987: 97): *lihdf fchim weiktas iḡmeklefchanas mums ir dewuŋchas tahdu peeņehmumu, ka elektriḡs gaifchums wis maḡaki lehnak nefkreen kâ 3aur=3aurim pati gaifma* (D 1875, Nr. 14, 166).

Saistībā ar to, kāpēc vārds *hipotēze* latviešu valodā nav aizstāts ar vārdu *pieņēmums* vai citu leksisku vienību, jāpiemin, ka svešvārda un latviskās cilmes vārda konkurencē aizgūtā vārda pārsvars akadēmiskajā lietojumā ilustrē raksturīgu situāciju, ka latviskojums reizēm var gūt virsroku tikai tad, ja tas, pirmkārt, ir homosēms, t. i., identiskas nozīmes vārds (par rosinājumu izmantot terminu *homosēms* sk. Grīse 2005b [1998]), tam nepiemīt citas nozīmes nianse vai stilistisks marķējums un tas ir labskanīgs, lietojumā ērts.

1872. gada vārdnīcas šķirklis *zunomezā – ipotesa* (KLVV 1872: 97) norāda uz raksturīgu krievu valodas ietekmi svešvārdu rakstībā. Svešvārdu vārdnīcas ilustrē rakstības svārstību: *hipoteḡe (gr.) – neapŋtprinats iḡsacijums, par patieḡibu pieņemta maḡ3iba* (SVG 1878: 13) un *hipoteḡa (gr.) – teikums, kas iḡrahdahs pateefs, bet kuņa pateefiba naw peerahdita* (SVG 1886: 94).

Izcelsme

Daudzveidīga un sarežģīta ir vārda *izcelsme* vēsture mūsdienu literārajā latviešu valodā zināmajā nozīmē kā 'raššanās, tapšanas, veidošanās process, arī apstākļi; izcelšanās, cilme' (LLVV 3 1975: 498).

Diezgan nemainīgas ir krievu valodas vārdam *происхождение* norādītās atbilstes 19. gadsimta beigu un 20. gadsimta sākuma leksikogrāfiskajos avotos: *происхождение* – *zelschanahs*, *raschanahs*²⁹ (KLVV 1872: 491) un *происхождение* – *zelfchanās*, *fahkums* (KLV 1913: 737).³⁰ Pirms tam vācu-latviešu vārdnīcā *Herkunft* (*Abftammung*) – *zelfchanās* (VLV 1910: 562)³¹ un *Ursprung* – *fahkotne*, *fahkums*, *awots* (VLV 1910: 1159).³²

19. gadsimta publikācijās vārda *izcelsme* mūsdienu nozīmē parasti lieto vārdu (*iz*) *celšanās*³³ (sk. 2. tab.).

2. tabula. Vārda (*iz*)*celšanās* lietojumi 19. gadsimta publikācijās.

<i>Jemes dabai peemiht tee pafchi weenofcahnaht un fchkirfchanas fpehki, kuŗus jau eewehrojahm pee ļaufchu beedribu zelfchanahs</i>	BV 1874, Nr. 40, 311
<i>Turku tautas un walfts ifzelfchanahs</i>	LA 1876, Nr. 30, 235
<i>Tā tad iļzelaht nemeers un beidjot kolonijteem jem flawena "Georg Wafchingtona: wadifchanas iļdewahs no Angļu pahrwaras atfwabinatees. Tā bija brihwwalftu zelfchanahs</i>	D 1876, Nr. 25, 194
<i>Pahr feno Arabeefchu [...] gara dahwanahm, eerafchahm un tikumiem jafaka, ka wiņi wehlfchodeen gandrihļ tahdi pafchi, kā preekfch Islama zelfchanahs bij</i>	MV 1877, Nr. 16, 126

Vairākos lietojumos vārdam *celšanās* var konstatēt nozīmes nianšes: *preekfch fawas tautības **zelfchanahs** nepeekuļdami ftrahda* (BZ 1877, Nr. 29) ar nozīmi 'attīstība;

29 Periodika.lv dotumos pirmie vārda rašanās lietojumi ir šādi: *derr priekfch ta pafcha augļa rafchanahs un spēcigas augfchanas* (PA 1864, Nr. 38, 300); *Tā Wolta izfkaidro krufas rafchanas* (BV 1872, Nr. 20, 156).

30 Sal. *происхождение* – *izcelšanās*, *izcelsme*, *cilme* (KLV 2006 [1959]: 368).

31 Sal. *Herkunft* – *izcelšanās*; *izcelsme* (Vācu-latviešu vārdnīca; avots: <https://letonika.lv/groups/default.aspx?q=Herkunft&s=0&g=2&r=10311062>); *Abstammung* – *izcelšanās*; *cilme* (Vācu-latviešu vārdnīca; avots: <https://letonika.lv/groups/default.aspx?q=Abstammung&s=0&g=2&r=10311062>).

32 Sal. *Ursprung* – *izcelšanās*; *sākums*; *pirmsākums*; *cilme* (Vācu-latviešu vārdnīca; avots: <https://letonika.lv/groups/default.aspx?q=Ursprung&s=0&g=2&r=10311062>).

33 Vārds *izcelšana* lietots nozīmē 'sākums; izraisīšana': *Peh3 manna padohma wajjadfetu mannām prettineekam dehļ nemeera iļzelfchanas aufis likt nogreeft* (Liventāls 1872: 70).

izaugsme; tapšana'; *femes reformas partijas **zelfchanahs** naw zitadi domaja, ka zaur jauno fpehku kahrtigu peeweenofchanos pie weza kodola* (RL, 1878, Nr. 283) ar nozīmi 'izveide; nodibināšana'.

Interesants ir izskaņas *-ists* skaidrojums 1878. gada mācību grāmatā: *ifts – rahda peemehribu waj **ifzelfchanos*** (Stērste 1879: 24).

Vārds *ifzelfchanās* ir iekļauts "Konversācijas vārdnīcā" (KV 2 1906: 1398), bet nav Arveda Švābes "Konversācijas vārdnīcā", tomēr šajā vārdnīcā ir šķirkļi *izcelšanās centri* un *izcelšanās teorijas* (LKV 53 1927–1928: 13316). Kārļa Mīlenbaha (1853–1916) un Jāņa Endzelīna (1873–1961) vārdnīcas šķirklī *izcelt* (atgriezeniskā darbības vārda *izcelties* šķirkļa nav) norādīts arī substantīvs *izcelšanās* (ME 1923).

Mūsdienu formā vārds *izcelsme* lietots vairākās 1923. gada publikācijās, piemēram: *Simfonijā un wiswairak Parfifala preekfchspehlē diriģents reijem itkā faudeja kopfkata pawedeenu, pahrak aijrahwās no atfewifchķu momentu **ifjelsmes*** (JZ 1923, Nr. 186, 5). Savdabīgi, ka pirmais leksikogrāfiskais avots, kurā iekļauts vārds formā *izcelsme*, ir Jēkaba Dravnieka (1858–1927) "Angļu-latvju vārdnīca", kur šis vārds ir viena no angļu valodas vārda *appointment* atbilstmēm (ALV 1924: 54), lai gan ne 20. gadsimta sākumā, ne vēlāk šāda angļu valodas vārda nozīme nav zināma.³⁴

(Rok)raksts(-i)

Vēstures rakstīto liecību izpētes kontekstā būtisks ir termins *rokraksts*, taču kontekstuāli būtiski vispirms fiksēt vārda *raksts* lietojuma vēsturi; tas latviešu valodā ir sens. Vairāki vārdlietojumi sniegti 3. tabulā; daži lietojumi norādīti kopā ar mikrokontekstu.

3. tabulā. Vārda *raksts(i)* lietojumi.

<i>raxtcz</i>	Luther 1586
<i>fawads dzjeesmu=rakjts</i>	LDzG 1764: 777
<i>tahdehļ rakftu es ik neddeļu fchohs rakftus</i>	LĀ 1768, Nr. 9, 33
<i>Vidfemes faimneeks kahds rakfta uf Awihfchu apgadatajiem</i>	LA 1828, Nr. 34
<i>Meldiņa rakfti preekfch to fehjeja fiņģi</i>	TLĻD 1832, Nr. 19, 76
<i>No neleetigas walkafchanas to fwehtu Deewa rakftu</i>	LA 1832, Nr. 30

Vēstures kontekstā vēl nozīmīgāka termina *rokraksts(-i)* pieraksta forma laika gaitā bijusi dažāda (sk. 4. tab.).

34 Sal. *Appointment – settlement; engagement; direction; situation; arrangement; (obs.) allowance paid to a public officer; (pl.) equipments* (CTCD 1903: 44); *appointment – iecelšana; norīkojums; amats; vieta; norunāta tikšanās* (Angļu-latviešu vārdnīca; avots: <https://letonika.lv/groups/default.aspx?q=appointment&s=0&g=2&r=10331062>).

4. tabula. Vārda *rok raksts(-i)* pieraksta formu atšķirības.

<i>rok raksti</i>	TLĻD 1840, Nr. 10, 1
<i>eewehrojamu wihru rok rakftus</i>	BV 1869, Nr. 29, 227
<i>рукопись – rok raksts</i> <i>манускрипт – manuskripts (rokas raksts preeksch drukas)</i>	KLVV 1872: 541, 238
<i>gadu grahmatas (kronikas³⁵), rok rakfti; laikrakfti jeb kronografi</i>	Brīvēmnieks 1874: 141
<i>dafchi roku=rakfti ir kahdus 7 vai 8 gadu fimtenpus weži</i>	B 1884, Nr. 10, 2
<i>Kad falihdfinaja rokasrakftu, ar kuŗu ir rakftiti peefihmejumi un fķaitļi uf min. plahna, ar Batifchkowa (Chalturina) rokasrakftu (nozīmē 'cilvēka rok raksts'); arī: diwejadi [skolēnu] rokas=rakfti</i>	BZ 1880, Nr. 47, 370 BZ 1884, Nr. 13, 51

Atšķirības apliecina gan dažādus uzskatus par pareizrakstību un tās svārstīgumu, gan arī neskaidru vai nekonsekventu attieksmi pret lietojumu vārdkopas vai salikteņa formā. Jāpiebilst, ka joprojām nav pilnīgas skaidrības par to, kā dažādos laikposmos formas ziņā izprasti vārdi, kuru pierakstā izmantota biedruzīme.³⁶

Secinājumi

Koloniālās situācijas un historisma kontekstā nacionālās kultūras veidošanā tā sauktajā ilgajā 19. gadsimtā latviešu intelektuāļiem bija nepieciešams sabiedrībā veidot izpratni par vēstures procesu kopumā, turklāt latviešu apdzīvotās telpas un etniskās vēstures robežu iezīmēšana nacionālās kustības veidotajā intelektuālajā vidē notika paralēli.

Vēstures diskursa pirmsākumus latviešu valodā sagatavotajos tekstos var konstatēt kopš 18. gadsimta otrās puses. Kad jaunlatviešu darbības laikā veidojās nacionālās vēstures koncepcija, tapa arī zinātņu terminoloģija latviešu valodā.

Jaunlatviešu pieeja no Frīdriha Bernharda Blaufūsa koncepcijas atšķīrās ar to, ka šie intelektuāļi reflektēja par savu, latviešu vēsturi. 19. gadsimta 70. gados un

35 Tas ir arī periodika.lv dotumos senākais konstatētais vārda *hronika* lietojums. Rakstība ar *k* pastāvēja ilgu laiku. 1889. gadā lietots arī profesijas nosaukums *kronijts* (A, Nr. 7, 796). 1906. gada "Svešu vārdu grāmatā" jau ir divi varianti: *kronoloģija* un *chronoloģija* (SVG 1906: 143), bet "Konversācijas vārdnīcā" – tikai *chronika* (KV 1 1906: 503). 1910. gada "Vācu-latviešu vārdnīcā" konsekventi lietota *kronika*, 1913. gada "Krievu-latviešu vārdnīcā": *kronika* (*chronika*; KLV 1913: 961; tāpat arī PVSVG 1921: 191), bet 1924. gada "Angļu-latvju vārdnīcā" – tikai *kronika* (ALV 1924: 116). Rakstībā vārds *hronika* lietots, piemēram, 1907. gadā (*Wispahrigā hronika*; *Brīvais Vārds*, 1907, Nr. 3) un 1915. gadā (KPSG 1915: 36). Tomēr *kronika* dominē līdz pat 20. gadsimta 30. gadu beigām, kad arvien biežāk novērojama rakstība *chronika* – līdz 1957. gada lēmumam (sk. iepriekš).

36 Juris Baldunčiks (2024 [2014]: 204) lieto vārdu *biedrotājzīme*.

80. gadu sākumā latviešu kultūrā dominēja Rīgas Latviešu biedrība un vairāki nozīmīgi laikraksti.

Latviešu nacionālās kustības pirmā perioda noslēgumu iezīmē 1882.–1883. gadā īstenotā Baltijas guberņu pārvaldes iestāžu revīzija un tai sekojošie pārkrievošanas pasākumi izglītībā, tiesu sistēmā un administrācijā.

19. gadsimta pēdējā ceturksnī latviešu publicistiskā arvien biežāk tika uzsvērtā vēstures nozīme. Nebija aizmirsta arī nepieciešamība latviešu valodā iepazīties ar pasaules vēstures kontekstu.

Ap 1910. gadu iezīmējās jauns pavērsiens publiskajās diskusijās latviešu presē par vēstures zinātnes problēmām; autori centās izziņāt vēstures procesa būtību un tā nozīmi sabiedrības attīstībā, publikācijās izlases veidā iekļaujot arī Latvijas vēstures materiālu analīzi. Pirmā pasaules kara ietekmē noslēdzās pirmais posms ar latviešu autoru darbību saistītajā Latvijas vēstures zinātnes attīstības ceļā.

Latviešu valodas vēstures terminu apkopošanas pirmsākumi vēstures diskursa kontekstā attiecas uz 19. gadsimtu. Vēstures nozarei piederīgi svešvārdi iekļauti jau 1862. gada svešvārdu un to skaidrojumu sarakstā "Pēterburgas Avīzēs".

1922. gadā izdotajā pirmajā latviešu zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā un 1937. gadā izdotajā "Zinātņu terminu krājumā" nav vēstures terminu sadaļas. Padomju okupācijas laikā vēstures termini tika apkopoti, piemēram, Terminoloģijas komisijas biļetenos. Pēc neatkarības atgūšanas nozīmīgākais un apjomīgākais specializētais vēstures terminu izdevums Latvijā ir 1994. gadā publicētā "Arheoloģijas terminu vārdnīca".

Izdevumu kopīgā raksturīgā iezīme ir vēstures termina jēdzieniskā skaidrojuma nesniegšana. Vēstures terminus latviešu valodā veido, pirmkārt, vispārīgās vēstures zinātnē lietotie un atzītie termini, otrkārt, ar dažādām cilvēka darbības jomām un nozarēm saistīti starpnozaru termini, kam raksturīgs lietojums vēstures akadēmiskajā diskursā, un, treškārt, gnozeoloģijas un zinātnes "pārnozaru" (vispārzinātniskie) termini. Iespējams, ka atsevišķā vēstures speciālās leksikas kategorijā noteiktās situācijās būtu vērts izdalīt vēstures zinātnē lietotos leksiskos historismus.

Latvijā trūkst izsmeļošu datu par vēstures terminoloģijas attīstību, līdz ar to nav apkopojošu pārskatu par vēstures terminoloģijas raksturīgajām lingvistiskajām iezīmēm un tendencēm. Terminoloģiskie aspekti parasti minēti epizodiski un tikai saistībā ar vienu vai pāris terminiem.

Ieskats vairāku vēstures pamatterminu lietojumu vēsturē apliecina visai ilgstošu un sarežģītu terminrades procesu, kurā vērojams interferences izraisīts citvalodu vārdu atspulgs, piemēram, kalku formā, kā arī rakstības, vārdformu un vārdu vēsturisko un formālo variantu svārstīgs, nesecīgs un nereti paralēls lietojums. Bieži vien pastāvējušas acīmredzamas grūtības ieviest terminus, kas vienlaikus būtu gan akceptēti, gan stabili lietojami.

Avoti un literatūra

A – Austrums

Ahero, Antonija; Bergmane, Anna; Blinkena, Aina; Grabis, Rūdolfis; Lepika, Milda; Melbikse, Rasma; Miķelsons, Aina; Porīte, Tamāra; Saule-Sleine, Mērija (1959). *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

[Alunāns, Heinrihs] (1885). *Stāsti iz vēstures, kā lasāma grāmata*. Jelgava: H. Allunan.

ALV 1924 – Dravnieks, Jēkabs (1924). *Angļu-latvju vārdnīca*. Rīga: Valters un Rapa.

Apinis, Aleksejs (1994). Tautas senvēstures tēlojums latviešu pirmo literātu rakstos. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 1, 31.–48. lpp.

ARIS 1995 – Nikolaev, Grigorij (1995). *Anglo-russkij istoricheskij slovar'*. Moskva: Progress, Leksikon.

Āronu Matīss (1929). *Latviešu Literāriskā (Latviešu Draugu) biedrība savā simts gadu darbā. Ainas no vāciešu un latviešu attiecību vēstures*. Rīga: A. Gulbis.

ATV 1994 – Graudonis, Jānis (1994). *Arheoloģijas terminu vārdnīca*. Rīga: Zinātne.

ATV 1998 – Oerts, Arno (1998). *Arhitektūras terminu vārdnīca*. Liepāja: Liepājas Universitāte.

Augstkalns, Alvils (1938). Blaufūsa "Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu" (1753). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 4, 677.–696. lpp.

Austrums, V. [Ambainis, Vilis] (sast.) (1956). *Juris Alunāns. Izlase*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

AV – Amerikas Vēstnesis

B – Balss

Baldunčiks, Juris (2024 [2005a]). Priekšvārds. *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava.

Baldunčiks, Juris (2024 [2005b]). Aizguvumi 1872. gada krievu-latviešu-vācu vārdnīcā. Sviķe, Silga; Veckrācis, Jānis (sast.). *Juris Baldunčiks. Zinātniskie raksti. Viedokļraksti. Intervijas*. Rīga: Zinātne, 59.–66. lpp.

Baldunčiks, Juris (2024 [2008]). Piezīmes uz etimoloģijas vārdnīcas malām. Sviķe, Silga; Veckrācis, Jānis (sast.). *Juris Baldunčiks. Zinātniskie raksti. Viedokļraksti. Intervijas*. Rīga: Zinātne, 93.–101. lpp.

Baldunčiks, Juris. (2024 [2010]). Daži papildinājumi "Latviešu etimoloģijas vārdnīcai". Sviķe, Silga; Veckrācis, Jānis (sast.). *Juris Baldunčiks. Zinātniskie raksti. Viedokļraksti. Intervijas*. Rīga: Zinātne, 145.–154. lpp.

Baldunčiks, Juris (2024 [2012]). Senās Latvijas tautību nosaukumi latviešu rakstu valodā līdz 20. gadsimtam. Sviķe, Silga; Veckrācis, Jānis (sast.). *Juris Baldunčiks. Zinātniskie raksti. Viedokļraksti. Intervijas*. Rīga: Zinātne, 165.–179. lpp.

Baldunčiks, Juris (2024 [2014]). Kalki un puskalki latviešu valodā: interpretācijas un inventarizācijas jautājums. Sviķe, Silga; Veckrācis, Jānis (sast.). *Juris Baldunčiks. Zinātniskie raksti. Viedokļraksti. Intervijas*. Rīga: Zinātne, 200.–223. lpp.

Baldunčiks, Juris (2024 [2019]). Republika un tās atribūti Latvijas valstiskuma kontekstā: lingvistiskais aspekts. Sviķe, Silga; Veckrācis, Jānis (sast.). *Juris Baldunčiks. Zinātniskie raksti. Viedokļraksti. Intervijas*. Rīga: Zinātne, 338.–354. lpp.

Balodis, Fricis (1926). Salenieku senkapī. *Latvijas Saule*, Nr. 45.

Banga, Māra; Čakule, Gaida; Kļaviņa, Sarma; Mūrniece, Baiba; Zariņa, Skaidrīte (sast.) (1995). *Latvijā izdotās latviešu valodas vārdnīcas: bibliogrāfisks rādītājs (1900–1994)*. Rīga: Latvijas Universitāte.

[Barons, Krišjānis] (1859). *Mūsu tēvzemes aprakstīšana un daži pielikumi īsumā saņemti*. Jelgava: G. A. Reyher.

Bergmane, Anna; Blinkena, Aina (1986). *Latviešu rakstības attīstība*. Rīga: Zinātne.

Bernheims, Ernsts (1913). *Vēstures filozofija, viņas vēsture un uzdevumi*. Pēterburga: A. Gulbis.

Bērziņš, Valdis (2000). Ieskats avotos un pētniecībā. Bērziņš, Valdis (atb. red.). *20. gadsimta Latvijas vēsture. 1. sēj. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai, 1900–1918*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 11.–58. lpp.

Birkerts, Antons (1927). Indriķis Voldemārs (Valdemārs) – pirmais latviešu tautības vēsturnieks. *Ilustrēts Žurnāls*, Nr. 4, 127.–132. lpp.

Breidaks, Antons (1999). Latviešu valodas dialektu un izlokšņu grupu cilme un teritoriālā izplatība. Caune, Andris (sast.). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 26.–33. lpp.

Breidaks 2007a – Breidaks, Antons (2007). *Darbu izlase, 1*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Breidaks 2007b – Breidaks, Antons (2007). *Darbu izlase, 2*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts; Daugavpils Universitāte.

Brīvēznieks, Fricis (1874). Krievu rakstniecības tēvs. *Mājas Viesis*, Nr. 36, 141. lpp.

Brīvēznieks, Fricis (1881). Kādi vārdi jaunajam latviešu tautas mantu krājumam par pavadoņiem, *Mājas Viesis*, Nr. 24.

Brīvēznieks, Fricis (1991). *Autobiogrāfiskas skices*. Rīga: Liesma.

BV – *Baltijas Vēstnesis*

BZ – *Baltijas Zemkopis*

Caune, Andris (sast.) (1999). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

Caune, Andris; Ose, Ieva (2004). *Latvijas 12. gadsimta beigu – 17. gadsimta vācu piļu leksikons*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds (Latvijas viduslaiku pils, IV).

Celms, Teodors (1936). Sabiedriskā iekārta un sabiedriskais noskaņojums. *Aizsargs*, Nr. 6, 408.–410. lpp.

CTCD 1903 – *Chambers's Twentieth Century Dictionary of the English Language* (1903). Edinburgh: W. & R. Chambers.

D – *Darbs*

Daija, Pauls (2013). Tautas atklāšana: latviešu laicīgās literatūras ģenēze 18. gadsimtā un tās priekšnosacījumi. *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē*. 18. sēj. Liepāja: Liepājas Universitāte, 58.–69. lpp.

Daija, Pauls (2023). Lindes un Birzgaļes mācītājs Konrāds Šulcs tautas apgaismības vēsturē. *Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā*. 28. sēj. Liepāja: Liepājas Universitāte, 174.–195. lpp.

DHT 1990 – Cook, Chris (1990). *Macmillan Dictionary of Historical Terms*. 2nd ed. London; Basingstoke: The Macmillan Press.

Dinsbergs, Ernests (1867). *Vērā liekamie vārdi un notikumi no pasaules stāstiem, līdz ar to datumu, kad tie gadījušies*. Rīga: W. F. Häcker.

Dinsbergs, Ernests (1889). Robs latviešu literatūrā. *Balss*, Nr. 16.

Dinsbergs, Ernests (1892). *Vispārīga vēsture jeb pasaules notikumi*. 1. grām. Liepāja: K. Ukstiņš.

Dinsbergs, Krišjānis (1882). *Baltiešu senatnes vēsture*. Rīga: A. Stāls.

DL – *Dienas Lapa*

Dreimanis, Pēteris (1939). Par dažiem zinātniskiem terminiem mūsu vēstures literatūrā. *Audzinātājs*, Nr. 4, 219.–224. lpp.

Dr – *Druva*

DuB – *Draugs un Biedris*

Dunsdorfs, Edgars (1980). *Latvijas vēsture skolām un pašmācībai*. Linkolna: Amerikas latviešu apvienība.

Dunsdorfs, Edgars; Spekke, Arnolds (1964). *Latvijas vēsture, 1500–1600*. Stokholma: Daugava.

DzV – *Dzimtenes Vēstnesis*

DWH 2015 – Wright, Edmund; Kerr, Anne (2015). *Oxford Dictionary of World History*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press. E-book.

EHI 1934 – Endzelīns, Jānis; Hauzenberga, Edīte (1934–1938). *Papildinājumi un labojumi K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1. sēj. Rīga: Kultūras fonds.

Endzelīns, Jānis (1920). Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Recenzija. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 8, 176.–181. lpp.

FV 1974 – Rozentāls, Mārtiņš (red.) (1974). *Filozofijas vārdnīca*. Tulk. A. Fihtenbergs, A. Gūtmanis u. c. Rīga: Liesma.

Gaidulis 1875 – No Viduskurzemes. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 37, 290., 291. lpp.

GEDAHA 1982 – Apelt, Mary L. (1982). *German-English Dictionary: Art History – Archeology*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.

Graudonis, Jānis (1992). Par terminoloģiju un vēstures zinātnes terminoloģiju īpaši. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 4 (5), 5.–8. lpp.

Graudonis, Jānis (1995). Arheoloģija – letonikas daļa. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, A daļa*, Nr. 5–6, 8.–11. lpp.

Grīle, Rasma (2005a [1996]). Kas tie tādi "romi", kas "vācbalti" un to idejas? Grīle, Rasma. *Spēkildze, I*. Rīga: Antava, 126.–130. lpp.

Grīle, Rasma (2005b [1998]). Tēv(u)zeme jeb tēvija no valodnieka viedokļa. Grīle, Rasma. *Spēkildze, I*. Rīga: Antava, 131., 132. lpp.

Grīle, Rasma (2007a [1983]). Kur ņemt terminus. Grīle, Rasma. *Spēkildze, II*. Rīga: Antava, 259.–266. lpp.

Grīle, Rasma (2007b [1989]). Nelokāmais Endzelīns. Grīle, Rasma. *Spēkildze, II*. Rīga: Antava, 55.–71. lpp.

Ģinters, Augusts (sast.) (1928). *Latviešu zinātne un literatūra, 1856.–1875. gadi*. Periodikā iespiesto rakstu rādītājs. Rīga: Kultūras fonds.

Ģinters, Augusts (sast.) (1936). *Latviešu zinātne un literatūra, 1896.–1900. gadi*. Periodikā iespiesto rakstu rādītājs. Rīga: Kultūras fonds.

HAD 1993 – Alekseeva, Ol'ga; Savvonidi, Nikolai (1993). *The Historical and Archeological Dictionary*. Saint-Petersburg.

Henings, Detlefs (1995). Nacionālā kustība un nacionālas valsts tapšana Latvijā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 1, 64.–79. lpp.

Henning, Detlef (2025). *Geschichte der lettischen Geschichtsschreibung vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Ījabs, Ivars (2014). Another Baltic Postcolonialism: Young Latvians, Baltic Germans, and the emergence of Latvian National Movement. *Nationalities Papers*, Vol. 42(1), pp. 88–107.

Ījabs, Ivars (2019). Starp provinci un impēriju: Latvijas autonomijas idejas attīstība līdz Pirmajam pasaules karam. Goldmanis, Juris (zin. red.). *Varas Latvijā: no Kurzemes hercogistes līdz neatkarīgai valstij*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 294.–330. lpp.

Iltnere, Astrīda (atb. red.) (1993–1994). *Mitoloģijas enciklopēdija*. 1.–2. sēj. Rīga: Latvijas Enciklopēdija.

IV 1999 – Nortona, Anna Lūsija (sast. un virsred.) (1999). Tulk. Zaiga Ikere, Jānis Markots, Normunds Pukjans, Maija Treilona. *Ideju vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Jankavs, Jānis (1910). *Progresīvo demokrātu zinātne latviešu vēstures jautājumos. Kritika par Landera "Latvijas vēsturi"*. Rīga: J. Ozoliņš.

Jansons, Gunārs (1999). Turaidas pils nocietinājumu attīstība 13.–17. gs. Ose, Ieva (sast.). *Pētījumi par Rīgas arhibīskapijas pilīm*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 112.–146. lpp. (Latvijas viduslaiku pils, I).

Jansons, Janis (1910). *Vēsturiskais materiālisms. Apcerējumi iz vēstures un vēstures filozofijas*. 1. daļa. Rīga: T. Puriņš.

Jāņsons, Ulafs [Ģermanis, Uldis] (1967). Meklējiet rakstos un sērijās. *Brīvība*, Nr. 2.

Jāņsons, Ulafs [Ģermanis, Uldis] (1979). Dr. Ulafa Jāņsona piebildumi. *Laiks*, Nr. 84, 7. lpp.

Jefferies, Mathew (2006). The Age of Historism. Berger, Stefan (ed.). *A Companion to Nineteenth-Century Europe 1789–1914*. Oxford: Blackwell Publishing, pp. 316–331.

Johansons, Andrejs (1953). *Latviešu literatūra no viduslaikiem līdz 1940. gadam*. 2. grām. Stokholma: Daugava.

JZ – Jaunākās Ziņas

Kalniņa, Līga; Zvirgzds, Ilmārs (2006). *Lielā mitoloģijas enciklopēdija*. Rīga: Jumava.

Karlsons, Žanis (1936). *Ordeņa laikmets Latvijā*. Rīga: Valters un Rapa.

Karulis, Konstantīns (1992). *Etimoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.

Karulis, Konstantīns (1997). Par vācbaltiešiem un dažiem Latvijas vietvārdiem. *Laiks*, Nr. 17, 4. lpp.

Kauliņš, Jānis (sast.) (1891–1892). *Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri zinīskiem apcerējumiem*. 1., 2. sēj. Rīga: P. Bisnieks.

Kažociņš, Indulis (1987). Latvijas vēstures izpratnei. *Brīvā Latvija*, Nr. 23.

KCL 1802 – *Kurzemes Ceļi=Likkumi no ta Gadda 1801*. Jelgava: J. W. Steffenhagen un Dehls, 1802.

KLV 1913 – Dravnieks, Jēkabs (sast.) (1913). *Krievu-latviešu vārdnīca*. Rīga: J. Brigaders.

KLVV 1872 – *Krievu-latviešu-vācu vārdnīca*. Maskava: Tautas apgaismošanas ministrija, 1872.

KLVV 1997 – *Krievu-latviešu vēstures vārdnīca*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes izdevniecība "Saule".

Kokareviča, Dace (2018). Viedamo un citu vārdu atradumi. Saruna ar Ventspils Augstskolas profesoru Juri Baldunčiku. *Latvijas Avīze*, 06.11.

Koselleck, Reinhart (1975). Geschichte, Historie. Brunner, Otto; Conze, Werner; Koselleck, Reinhart (Hrsg.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 2. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, S. 593–717.

KPSG 1915 – Paegļu Mārtiņš (1915). *Kara un politisku svešvārdu grāmata*. Rīga: J. Legzdiņš.

Krodznieks, Jānis (1910). *Iz Baltijas vēstures*. 1. daļa. Rīga: Rīgas Latviešu biedrības Derīgu grāmatu nodaļa.

KV 1 1906 – *Konverzācijas vārdnīca*. 1. sēj. Rīga: Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija.

KV 4 1921 – *Konverzācijas vārdnīca*. 4. sēj. Rīga: Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija.

Ķikuts, Toms (2019). Latvija Krievijas impērijas sastāvā: tradīcijas un pārvērtības 18.–19. gadsimtā. Goldmanis, Juris (zin. red.). *Varas Latvijā: no Kurzemes hercogistes līdz neatkarīgai valstij*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 66.–187. lpp.

L 1936 [1685] – *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Pēc manuskripta fotokopijas izdevis un ar apcerējumu par Langija dzīvi, rakstību un valodu papildinājis E. Blese. Rīga: Latvijas Universitāte, 1936.

LA – *Latviešu Avīzes*

LĀ – *Latviešu Ārste*

LA SN – *Latviešu Avīžu Stāstu nodaļa*

Lange 1773 – Lange, Johaness (1773). Lettisch Deütscher Theil des volständigen Lettischen Lexici, darinnen nicht nur sämtliche Stamwörter dieser Sprache samt ihren Abstāmlingen, sondern auch die seltene, nur in gewißen Gegenden gebräuchliche Wörter, zum Nachschlagen, angezeigt werden. Schloß Ober-Pahlen.

LKV 4 1927–1928 – Švābe, Arveds; Dišlers, Kārlis; Būmanis, Aleksandrs (red.) (1927–1928). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 4. burtnīca. Rīga: A. Gulbis.

LKV 53 1927–1928 – Švābe, Arveds; Dišlers, Kārlis; Būmanis, Aleksandrs (red.) (1927–1928). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 53. burtnīca. Rīga: A. Gulbis.

Lancmanis, Imants (1994). Latvijas kultūrainava – vācbaltiskais, baltiskais, latviskais. *Literatūra un Māksla*, 04.11., 4. lpp.

Landers, Kārlis (1908–1909). *Latvijas vēsture. Kultūrvēsturiski apcerējumi*. Pēterburga: A. Gulbis; Imanta.

Latkovskis, Leonards (1985). Latvijas vēstures terminoloģija. *Dzeive*, Nr. 159, 21.–24. lpp.

Lautenbahs, Jēkabs (1886). Par veco latviešu rakstu. *Rota*, Nr. 2, 17.–19. lpp.

Lautenbahs, Jēkabs (1902). Vecais Usmenieks. "*Balss*" *Feletons*, Nr. 44, 521.–528. lpp.

LDzG 1764 – *Latviska dziesmu grāmata*. Rīga: bey Samuel Lorentz Frölich, 1764.

Lēbers, Dītrihs Andrejs (1997). "Vācbaltieši" tomēr ir "vācbaltieši". *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 48. Pieejams: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/42230> [sk. 29.11.2023.].

LETS 1991 – *Latgales etnogrāfisko terminu skaidrojums*

Līgotņu Jēkabs (1928). *Ernests Dīnsberģis. Dzīves apraksts un rakstu izlase*. Rīga: Latvijas Kultūras veicināšanas biedrība.

LIV 2005 – *Latviešu izlokšņu vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Līventāls, Ansis (1872). Pracessis par ķēves ēnu. *Latviešu Avīzes*, Nr. 9, 69.–71. lpp.

LKVTSV 2008 – Barteļe, Tatjana (2008). *Latviešu-krievu vēstures terminu skaidrojošā vārdnīca skolēniem*. Rīga: Zvaigzne ABC.

LLVV 1 1972 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1. sēj. Rīga: Zinātne, 1972.

LLVV 3 1975 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 3. sēj. Rīga: Zinātne, 1975.

LLVV 6₂ 1987 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 6₂. sēj. Rīga: Zinātne, 1987.

LLVV 8 1996 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 8. sēj. Rīga: Zinātne, 1996.

LSa – *Latvijas Sargs*

LSu – *Latvijas Saule*

Lubei 1978 – Lubei, Lyudmila (1978). Istrocheskij termin i ego perevod. *Daugava*, № 3, 105.–107. lpp.

Luther, Martin (1586). *ENCHIRIDION Der kleine Catechismus: Oder Christliche zucht für die gemeinen Pfarherr vnd Prediger auch Hausueter etc. / Durch D. Martin. Luther. Nun aber aus dem Deudschen ins undeutsche gebracht, vnd von wort zu wort, wie es von D. M. Luthero gesetzet, gefasset worden*. Gedruckt zu Königsperg: bey George Osterbergern Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Ench1586>.

ME 1923 – Mīlenbahs, Kārlis (1923). *Latviešu valodas vārdnīca*. 1. sēj. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīga: Kultūras fonds.

Mednis, Imants (2005). *Savu vēsturi mēs rakstījām visi kopā*. Rīga: LU žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds.

Mieriņa, Austra (1999). Robežas un administratīvi teritoriālais iedalījums Latvijas teritorijā (19. gs. – 1918. g. novembris). Caune, Andris (sast.) (1999). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 147.–181. lpp.

Mintauris, Mārtiņš; Zanders, Māris (2023). *U. c. Ārpus kolektīvās atmiņas palikušie*. Rīga: Aminori.

Mirbahs, Otto (1899). *Mirbaha vēstules par Kurzemes hercogu Jēkabu; ar atskatiem senatnē*. Tulk. E. S. Jelgava: Allunans.

MJSV 2008 – Justs, Francis (2008). *Militāro jēdzienu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Avots.

MMVTV 2005 – Blūma, Daina (2005). *Mazā mākslas vēstures terminu vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.

MTSV 2003 – *Militāro terminu skaidrojošā vārdnīca* (2003). Rīga: Nacionālā aizsardzības akadēmija.

MV – *Mājas Viesis*

MV M – *Mājas Viesa Mēnešraksts*

NRIS 2002 – Tatarinov, Viktor (2002). *Nemetsko-russkij istorichekij slovar'*. Moskva: Moskovskij Litsej.

Ose, Ieva (2001). *Latvijas viduslaiku piļu pētniecība 18.–20. gadsimtā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

P – *Pagalms*

PA – *Pēterburgas Avīzes*

Peterss, Karls (1899). Dienvideiropas panīkšana. Tulk. Aberziņš [P. Prūsa pseidonīms (sk. Ģinters 1936: 507)]. *Balss*, Nr. 9, 03.03., 1. lpp.

Plakans, Andrejs (1989). Kronvalds un latviešu vēsture. *Akadēmiskā Dzīve*, Nr. 31, 22.–27. lpp.

PSG 1906 – *Politisku svešvārdu grāmata. Mazā bibliotēka*. Nr. 2. Rīga: L. Rozentāls.

PTV 1999 – Ašmanis, Miķelis (1999). *Politikas terminu vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.

PVSVG 1921 – Deķēns, Dermanis (1921). *Politiska un vispārēja svešvārdu grāmata*. Rīga: Daile un Darbs.

Rauch, Georg von (Hrsg.) (1986). *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Köln, Wien: Böhlau Verlag.

RL – *Rīgas Lapa*

Rotkale, Līva; Paparinska, Vita; Kukjalko, Brigita; Rūmniece, Ilze (2023). Otrā izdevuma redakcijas piebilde. Aristotelis. *Runas māksla – rētorika*. Otrais, labotais un papildinātais izdevums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 232.–237. lpp.

Roziņš, Fricis (1906). *Latviešu zemnieks: kultūrvēsturiska un tautsaimnieciska studija. Vēsturiskā daļa*. Rīga: [b. i.].

RTV 2008 – Hiršs, Ilmārs; Sigita, Hirša (2008). *Reliģisko terminu vārdnīca*. Rīga: Kristīgās vadības koledža.

Rūmniece, Ilze; Rotkale, Līva (2023). Aristoteļa "Rētorikas" latviskā tapšana. Aristotelis. *Runas māksla – rētorika*. Otrais, labotais un papildinātais izdevums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 238.–246. lpp.

Schubert, Ines (2021). *Eine kurze Geschichte des Historismus. Moderne Geschichtsdiskurse in Philosophie, Geschichtswissenschaft und Literatur*. Bielefeld: Aisthesis Verlag.

SIT 2004 – Khokhlova, Elena (2004). *Slovar' istoricheskikh terminov, ponyatij i realij*. Moskva: Flinta; Nauka.

Skruzis, Kārlis (2015). *Mitoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.

Smits, Entonijs D. (1997). *Nacionālā identitāte*. Rīga: AGB.

Stenders, Aleksandrs Johans (1820). *Vācu valodas un vārdu grāmata par pirmu iesākšanu tādiem latviešiem dāvāta, kas vācu valodu grib iemācīties un kur abas valodas viena pret otru stādītas. No Sērpiles prāvesta Aleksander Johan Stender sarakstīta*. Jelgava: J. W. Steffenhagen un dēls.

Stenders, Gothards Frīdrihs (1888). *Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas*. 1796. gada izdevuma teksts ar komentāriem. Rīga: Liesma.

Stērste, Andrejs (1879). *Latviešu valodas mācība, sistematisks kurss*. 1. daļa: *Etimoloģija*. Rīga; Tērbata: Šnakenburgs.

Stradiņš, Jānis (1999). Sēlijas problēma laikmetu skatījumā. Caune, Andris (sast.) (1999). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 271.–282. lpp.

SV 1912 – *Svešvārdu vārdnīca* (1912). Rīga: A. Raņķis.

SV 1934 – Ozoliņš, Eduards (sak.); Endzelīns, Jānis (red.) (1934). *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: A. Gulbis.

SV 1999 – Baldunčiks, Juris (red.) (1999). *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava.

- SV 2008 – Andersone, Indra; Čerņevska, Ilze; Kalniņa, Intra; Nātiņa, Dina; Putiņa, Ruta; Vjaterē, Larisa (sast.) (2008). *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Avots.
- SVG 1878 – Mekons, Frīdrihs (1878). *Svešu vārdu grāmata*. Liepāja: V. Niemana drukātava.
- SVG 1886 – Dravnieks, Jēkabs (1886). *Svešu vārdu grāmata*. Jelgava: H. Allunans.
- SVG 1906 – Dravnieks, Jēkabs (1906). *Svešu vārdu grāmata*. 4. izd. Jelgava: H. Allunans.
- S. W. (1869). Dzintara zemme. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 49, 383., 384. lpp.
- Šiliņš, Jānis (red.) (2015). *F. B. Blaufūss. Vidzemes stāsti. Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu, uzrakstīti 1753*. Rīga: Vēstures izpētes un popularizēšanas biedrība.
- Šlēziņš, Andrejs (1872). Praurimas svētnices izcelšanās. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 24, 189., 190. lpp.
- Šterns, Indriķis (1985). Senlatvijas sociālā un militārpolitiskā iekārta. *Akadēmiskā Dzīve*, Nr. 27, 46.–65. lpp.
- Šterns, Indriķis (1993). Jauns "Indriķa chronikas" izdevums Rīgā. *Laiks*, Nr. 102, 8. lpp.
- Šulcs, Konrāds (1832). *Kurzemmes stāstu grāmata*. Jelgava: J. W. Steffenhagen un dēls.
- Šulcs, Rūdolfs (1875). *Pasaules stāstu grāmata priekš skolām un mājām*. Rīga: Ernst Plates.
- Šuvajevs, Igors (2023). *Marginālījas*. Rīga: Neputns.
- Švābe, Arveds (1939). Mūsu senās naudas sistēmas. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. Nr. 2(10), 177.–212. lpp.
- Švābe, Arveds (1940). Latviešu vēstures uzdevumi. Švābe, Arveds. *Straumes un avoti*. 2. sēj. Rīga: A. Gulbis, 5.–112. lpp.
- TFP – *Tēvijas Feļetons*. Laikraksta "Tēvija" pielikums
- TLĻD – *Tas Latviešu Ļaužu Draugs*
- [Tomsons, Rihards] (1875). Vēstures iznākumi. *Darbs*, Nr. 15, 190.–192. lpp.
- Ulmann und Brafzhe 1880 – Ulmanis, Kārlis Kristiāns; Braže, Gustavs (1880). *Lettisches Wörterbuch*. 2. Teil. Rīga; Leipzig: Verlag von H. Brutzer & Co.
- [Veinbergs, Frīdrihs] (1885). *Iz latviešu–leišu vēstures*. Rīga: B. Dīriķis & biedri.
- Vijups, Armands (1999). Aizvēstures jēdziena terminoloģija un tās attīstība latviešu valodā. *Latvijas Vēsture: Jaunie un Jaunākie Laiki*, Nr. 4(36), 38.–49. lpp.
- Vīksne, Rudīte; Stradiņš, Jānis (1997). Rīgas Latviešu biedrības Ziņību komisija Latvijas un Rīgas kultūrvēsturē. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 3, 103.–127. lpp.
- Vīksniņš, Nikolajs (1976). Apbalvotais darbs. *Universitas*, Nr. 37, 92., 93. lpp.
- Vjaterē, Ilze (2004). *Mitoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.
- VLV 1910 – Dravnieks, Jēkabs (1910). *Vācu-latviešu vārdnīca*. Rīga: C. J. Sichmann.
- Volfarte, Kristīne (2008). *Rīgas Latviešu biedrība un latviešu nacionālā kustība no 1868. līdz 1905. gadam*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- VTKL 1997 – *Vēstures terminu krievu-latviešu vārdnīca*. Rīga: Mācību apgāds NT.
- VTVJT 2001 – Valters, Pēteris (sast.) (2001). *Valsts un tiesību vēsture jēdzienos un terminos*. 2. papildin. izd. Rīga: Divergens.

- Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība (1868–1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Zelče, Vita (2001). Jānis Krodznieks – Latvijas Republikas pirmā arhīva direktors. *Latvijas Arhīvi*, Nr. 2, 151.–155. lpp.
- Zelče, Vita (2007). Deviņpadsmitais gadsimts. Zelče, Vita (zin. red.). Krišjānis Valdemārs. *Lietišķā un privātā sarakste*. 2. sēj. Rīga: Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 9.–30. lpp.
- Zellis, Kaspars (2017). Etnonīmi vēsturiski politiskajā diskursīvajā praksē Latvijā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, Nr. 12. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 106.–122. lpp.
- Zemzare, Daina (1961). *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Zīverts, F. (1878). Īss pārskats par *Krievijas un Baltijas vēsturi. Pagasta skolām*. Rīga: M. Jakobsons.
- ZTK 1937 – Loja, Jānis (red.) (1937). *Zinātņu terminu krājums*. Maskava: Prometejs.
- ZTV 1922 – *Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca (1922)*. Rīga: Izglītības ministrijas izdevums.
- ZTV 2001 – Guļevska, Dainuvīte (galv. red.). *Zinātnes un tehnoloģijas vārdnīca*. Rīga: Norden AB.